

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜXƏMMƏS JANRI VƏ MÜXƏMMƏSÇİ ŞAİRLƏRİN YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nailə Balabəy qızı Mustafayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və tədqimi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Bella Sirac qızı Musayeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 –Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlil Qarib oğlu Nağıyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının digər janrları kimi, müxəmməs də tarix boyu böyük inkişaf yolu keçmişdir. Müxəmməs ədəbiyyatımızda yeddi yüz ildən artıq bir müddət ərzində istifadə edilən, bu gün də müraciət olunan janrdır. Məlum olduğu kimi, islam dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqı islam dinini, mədəniyyətini qəbul etdikdən sonra ədəbiyyatımız kökü ərəblərdən gələn Şərq poetikasını da mənimsəmiş, bu poetikaya məxsus janrlara, bədii obrazlara, vəzn və qafiyə sisteminə yiyələnmişdir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı bütövlüklə müsəlman Şərqi xalqlarının ədəbiyyatı kimi ənənəyə sadıq qalaraq əsrlər ərzində sabit, dəyişməz janr, obraz, vəzn və qafiyə sistemi çərçivəsində inkişaf etmişdir. Klassik ədəbiyyatın bütün janrları, o cümlədən müxəmməs uzun müddət heç bir forma dəyişikliyinə məruz qalmamış, müəyyən edilmiş formal hədudlardan kənara çıxmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı əsrlər boyu formal dəyişikliyə uğramasa da, həyat gerçəkliyinin ifadəsi, yeni mənalara inikası baxımından durmadan inkişaf etmişdir. XIV əsrin əvvəllərində anadilli poeziyamızda Nəsir Bakuyinin zahiri əlamətlərinə görə mədhiyyə olan, ictimai, vətənpərvərlik mövzulu müxəmməsi meydana çıxır.

XV əsrdə Kişvəri yaradıcılığında müxəmməs formalı müləmmələrə – iki dildə yazılmış şeirlərə, müxəmməs şəklində mərsiyələrə, Azərbaycanın Osmanlı və özbək ədəbiyyatları ilə ədəbi əlaqələrinin göstəricisi olan təxmislərə rast gəlinir.

XVI əsrdə Məsihinin Nəvai qəzəlinə nəzirə olaraq yazdığı müxəmməsi meydana çıxdı. XVIII-XX əsrlərdə ictimai-fəlsəfi, vətənpərvərlik, məişət, satirik mövzulu müxəmməslər yarandı. XX əsrdə, xüsusilə də Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında inkişafının zirvəsinə çatan satirik müxəmməs forma cəhətdən bir sıra dəyişikliklərə uğradı. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, bu müddət ərzində müxəmməs janrının aktuallığı artmaqda davam etmişdir. Ədəbiyyat həmişə ictimai həyatda baş verən hadisələri əks etdirmiş, dövrün tələbi ilə müxəmməs janrının da mövzu dairəsi, xüsusilə XVIII-XX

əslərdə xeyli genişlənmişdir.

Janrların, o cümlədən müxəmməsin poeziyamızda meydana çıxması, formalaşması və inkişafı yolunu izləməklə ədəbiyyatımızın inkişafını tədqiq etmiş oluruq. Təəssüf ki, indiyədək klassik ədəbiyyatımızın janrlarının tarixinə dair fundamental araşdırmaların aparılmasına kifayət qədər fikir verilməmişdir. Belə hesab edirik ki, ayrı-ayrı janrların tarixinin ətraflı öyrənilməsi ədəbiyyat tariximizə əvəzsiz töhfələr verə bilər. Məlumdur ki, ədəbiyyat tarixini müxtəlif baxış bucaqlarından araşdırmaq olar, inkişaf tendensiyalarına müxtəlif meyarlarla yanaşmaq mümkündür. Bu cür meyarlardan biri də ədəbi prosesdə müxtəlif janrların mövqeyi ilə bağlıdır. Müxtəlif dövrlərdə ədəbi janrlar iyerarxiyasında müxəmməsin mövqeyinin, onun aktuallığının dəyişdiyini görürük ki, tədqiqatımızda bu məsələnin öyrənilməsinə əhəmiyyət vermiş, çoxsaylı ədəbi faktları nəzərdən keçirdikdən sonra problemə öz münasibətimizi bildirmişik.

Ədəbiyyatşünaslıqda janr və onun formalarının öyrənilməsi ilə poetika fənni məşğul olur. İlk dəfə poetikanın inkişafını araşdıran rus alimi A.P.Veselovski (1838-1906) tarixi poetikanın əsasını qoymuşdur. Hal-hazırda tədqiqatçılar ayrı-ayrı janrların (qəzəlin, poemanın), sənətkarların (Nizaminin, Füzulinin) poetikasından bəhs edirlər. A.P.Veselovskinin araşdırmalarında bədii formaların, janrların inkişafı, bədii təfəkkürün və ictimai-tarixi prosesin təkamülü ilə izah edilir.¹ Buradan aydın olur ki, janrların inkişafı ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlıdır, ədəbiyyatın inkişafı isə həyatda, tarixi inkişaf prosesində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəlidir.

Beləliklə, bir daha təsdiqləməli oluruq ki, müxəmməs janrının inkişaf yolunu işıqlandırmaq üçün bütövlükdə ədəbiyyat tariximizin inkişaf yolunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Eyni zamanda, müxəmməs janrının keçdiyi inkişaf yolunun izlənilməsi, əslində, elə ədəbiyyat tariximizin bir janr çərçivəsində araşdırılması deməkdir. Təbii ki, bu istiqamətdə tədqiqat aparmaq üçün ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində yazılmış əsərləri də nəzərdən keçirmək vacibdir. Qeyd edək ki, ədəbiyyat tariximizin

¹ Веселовский, А.Н. Историческая поэтика /А.Н Веселовский. – Москва: Высшая школа, – 1989. – с.13.

müxtəlif dövrlərindəki müxəmməsçiliyimizin daha hərtərəfli araşdırılması üçün indiyə qədər naməlum qalmış bir sıra ədəbi nümunələrimizi əlyazma mənbələri əsasında tədqiqata cəlb etmişik. Əlyazma və əski çap kitablarından istifadə etməyimiz araşdırma prosesində qarşımıza çıxan bir sıra problemlərin, boşluqların aradan götürülməsinə yardımçı olmuşdur.

Müxəmməsin ədəbiyyatımızda inkişafını nəzərdən keçirən Teymur Kərimli XX əsrdə Mirzə Ələkbər Sabirin yazdığı müxəmməsləri əsrlər ərzində bu janrın təkamülünün əsas nəticəsi olaraq gördüyünü bildirmişdir. Əlbəttə, bu fikir janrın ədəbiyyat tariximizdə keçdiyi yolun bütün mürəkkəbliyini tam şəkildə əks etdirməyə də, bir həqiqət danılmazdır ki, müxəmməs ədəbiyyatımızda yüzilliklər ərzində tərəqqi edərək XX əsrdə öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Bu fikirdəyik ki, klassik ədəbi janrları tarixi təkamül prosesində tədqiq etmək onun bədii strukturunun, estetik məzmununun dinamikasını üzə çıxarmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli araşdırmalar, əslində, ədəbiyyat tariximizin, sistemli tarixi poetikanın tədqiqi üçün zəmin rolunu oynamalıdır. Klassik janrların, o cümlədən müxəmməsin müasir elmi-nəzəri təfəkkür işığında tədqiqi bədii mətnin tarixi-estetik qatlarını açmağa yardım edən araşdırma üsuludur.

Başqa janrlar kimi müxəmməsin də inkişafı prosesində yeni növləri (lirik mövzulu müxəmməslər, fəxriyyələr, mərsiyələr, satirik, yumoristik, ictimai mövzulu şeirlər, tarixi, tarixi-vətənpərvərlik mövzulu mənzumələr) meydana çıxmışdır ki, bunların hər birinin özünəməxsus bədii ifadə vasitələri mövcuddur. Yeni janr növlərinin formalaşması poeziyanın, lirikanın janrlarının əsrlər boyunca təkamülünü müəyyən edir və bu prosesin izlənilməsi ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müxəmməs poeziyamıza ərəb ədəbiyyatından gəlsə də, Azərbaycan ədəbiyyatında bu janr özünəməxsus bir inkişaf yolu keçmiş, getdikcə əks etdirdiyi həyat gerçəkliklərini, fikir və duyğular dairəsini genişləndirmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq elminə “janr yaddaşı” anlayışını gətirmiş rus alimi Mixail Baxtin “Dostoyevski poetikasının problemləri” adlı monoqrafiyasında belə bir fikir irəli sürür ki, hər bir janrın mahiyyəti, imkanları onun uzun inkişaf tarixi müddətində

ortaya çıxır və janr nə qədər inkişaf etsə də, özünün bir sıra yaşarı elementlərini qoruyub saxlayır.² Azərbaycan poeziyasının sonrakı inkişaf dövrlərində ictimai, satirik, yumoristik, vətənpərvərlik, tarixi və s. mövzularda müxəmməslər yazılsa da, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, lirik mövzulu müxəmməslər poeziyamızda indi də yazılmaqdadır. Bu baxımdan poeziyamızda müxəmməs şeir şəklinin məzmun dairəsinin genişlənməsində mühüm rol oynamış Kişvəri, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani kimi sənətkarların lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməsləri diqqətəlayiqdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ədəbiyyatın hər bir inkişaf dövrünün janr mühiti, janr ənənəsi, janr iyerarxiyası mövcuddur. Ədəbiyyatın inkişafının hər bir dövründə şeir şəkillərinin qarşılıqlı əlaqəsi, sistemi, formalaşır. Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, müxəmməs janrı XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında ən aparıcı janrlardan birinə çevrilməyə başlayır. Bu dövrdə müxəmməs formasında yazılmış iri həcmli tarixi mənzumələr əhəmiyyət daşıyır. XIX əsrdə vətənpərvərlik, satirik mövzulu müxəmməslər yaranır, janrın ictimai əhəmiyyəti daha da artır. XX əsrdə, qeyd etdiyimiz kimi, janrın əsrlər boyunca təkamülünün nəticəsi olaraq M.Ə.Sabirin satirik müxəmməsləri meydana çıxır. Lakin bundan sonra da müxəmməs öz inkişaf yolunu davam etdirmiş, əsrlər boyunca formalaşmış ənənələri ilə bu günümüze gəlib çatmışdır. Əlimizdə olan mətbu və qeyri-mətbu mənbələrdən, əlyazma qaynaqlarından toplanan çoxsaylı materiallar müxəmməs janrının ədəbiyyatımızdakı tarixini, onun inkişaf yolunu əhatəli tədqiqata cəlb etmək, müasir dövrün tələbləri baxımından araşdırmaq imkanı verir. Dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı ilk növbədə bununla şərtlənir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxəmməs janrının araşdırılmasından danışıarkən, müxtəlif ədəbi şəxsiyyətlərə, ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərinə həsr edilmiş monoqrafiyalar daxilində bu janrda yazılan ayrı-ayrı əsərlərin tədqiqinə dair hissələri və ya azsaylı məqalələri göstərmək olar. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrına həsr edilmiş yalnız bir məqalənin –

² Бахтин, М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – Москва: Изд-во Советский писатель, – 1963. – с.61.

Teymur Kərimlinin “Müxəmməs” adlı kiçik həcmli məqaləsinin adını çəkə bilərik. Müxəmməs janrı ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi seçilərək araşdırılmamış, uzun illər hərtərəfli tədqiqatdan kənar qalmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, ədəbiyyatşünaslığımızda, ümumiyyətlə, klassik poeziya janrlarının müstəqil monoqrafik tədqiqata cəlb edilməsi məsələsinə istənilən səviyyədə diqqət yetirilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Araşdırmanın obyektı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı boyu meydana çıxmış müxəmməslərdir. Azərbaycan müxəmməslərinin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının təşəkkül və inkişaf mərhələlərini sistemli araşdırmaq, bu janrda yazılan əsərlərin mövzu dairəsini, ideya-məzmun xüsusiyyətlərini çağdaş nəzəri-estetik meyarlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir. Müxəmməs janrının müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni şəraitinə uyğun inkişaf etməsinin ədəbiyyat tariximizin ümumi gedişatı fonunda izlənməsi tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bunun üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müxəmməs janrının təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələlərini mətbu və əlyazma mənbələr əsasında tədqiqata cəlb etməklə onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;

-Müxəmməs janrına dair Azərbaycan və xarici ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan elmi-nəzəri fikirlərin sistemləşdirilməsi;

-Müxəmməs janrında yazılan bəzi əsərlərin mətninə filoloji-təstoloji aspektlərdə aydınlıq gətirilməsi, çap nüsxələrində gedən səhvlərin düzəldilməsi;

-İnkişafı boyunca müxəmməs janrında yazılan əsərlərdə əksini tapan ənənə və novatorluq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması;

-Vətənpərvərlik, tarixi-vətənpərvərlik, lirik-aşıqanə, ictimai, didaktik, satirik, məişət və s. mövzulu müxəmməslərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin, bədii keyfiyyətlərinin araşdırılması;

- Müasir dövrdə meydana çıxan müxəmməslərin ənənəyə bağlılığının, eyni zamanda, dövrün tələblərinə uyğun olaraq onların yenilikçilik xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi;

- İndiyədək tədqiqatlardan kənar qalmış, az öyrənilmiş və ya heç öyrənilməmiş, əlyazma şəklində olan müxəmməslərin tədqiqata cəlb edilməsi və onların sənətkarlıq məsələlərinin araşdırılması;

- Azərbaycan müəlliflərinin müxəmməslərinin digər Şərq xalqlarının müxəmməsləri ilə müqayisəli araşdırılması.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tipoloji metodlar əsasında aparılmışdır. İşin hazırlanmasında müasir azərbaycanşünaslığın elmi müddəaları, dünya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəzərə alınmış, əsasən, Azərbaycan və türk filoloqlarının araşdırmalarına istinad edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işi zamanı əldə edilən aşağıdakı elmi qənaətlər müdafiyyəyə təqdim olunur:

-Azərbaycan ədəbiyyatına klassik Şərq poeziyasından daxil olan müxəmməs hər bəndi beş misradan ibarət, əruz vəznində yazılmış şeir janrıdır. Mütəxəssislər ərəb ədəbiyyatında müxəmməsin digər janrlarla müqayisədə nisbətən sonrakı dövrdə yarandığını söyləyirlər. Əgər iri həcmli qəsidə, qəzəl və qitə janrlarında əvvəldən sona qədər bir qafiyədən istifadə şairlər üçün çətinlik törədirdisə, qafiyə təkrarına yol verilməsi halları artırdısa, müxəmməsin hər bəndində yeni qafiyədən istifadə edildiyindən burada qafiyə təkrarı ehtimalı azalır.

- Müxəmməsdən bir müddət sonra onun bir növü olan, hər bəndi beş misradan ibarət təxmislər janrı meydana çıxmışdır. Təxmislər hər bəndi hər hansı bir şairin şeirindəki beytin ilk misrası ilə həm qafiyə olan üç misranın əlavə edilməsi ilə yaranan nəzm şəklidir. Təxmislər şairlərimiz arasındakı sələf-xələflik münasibətlərini, ədəbi əlaqələrimizi araşdırmaq baxımından böyük maraq kəsb edir. Ədəbiyyat tariximizdə ilk məlum müxəmməs XIV əsrin əvvəllərində Nəsir Bakuyi, ilk təxmislər XV əsrdə Kişvəri tərəfindən yazılmışdır.

- Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı bir sıra formal dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Anadilli poeziyamızda 5 bənddən 45 bəndə qədər həcmdə müxəmməslər yazılmışdır. Hüseyn Əfəndi

Qayıbov məcmuəsində müxəmməsin dörd növünü qeyd etmişdir: tam müxəmməs, rədifli müxəmməs, tam müxəmməs-müstəzad, naqis müxəmməs-müstəzad. Müxtəlif yazılı abidələrimizdə müxəmməsi-tərcibənd və müxəmməsi-tərkibəndə rast gəlirik. XIX əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə cığalı müxəmməs, klassik poeziyanın təsiri ilə müxəmməs-bəhri-təvil yaranır, müləmmə (iki dildə yazılan), mədhiyyə, mərsiyə məzmunlu, qəzələ nəzirə olaraq yazılan müxəmməslər meydana çıxmışdır.

- Lirik-aşıqanə, ictimai-fəlsəfi, tarixi, vətənpərvərlik, məişət, satirik, yumoristik və s. mövzularda müxəmməslər meydana çıxmışdır.

- XVIII əsrdə dairəsi məhdudlaşan qəsidə kimi janrların fonunda müxəmməsə müraciət artır. Dövrün həqiqətlərinin, tarixi hadisələrin oxucuya çatdırılmasındakı üstünlüklərini başa düşən şairlərimiz bu janrdan daha çox və səmərəli istifadə etmişlər. Bu dövrdə poeziyamızda “janr yenidənqurması” müşahidə edilir. Ədəbi janrlar iyerarxiyasında müxəmməsin mövqeyi daha da möhkəmlənməyə başlayır. XIX-XX yüzilliklərdə poeziyamızda müxəmməsin mövqeyi möhkəmlənməkdə davam edir.

- Maraqlıdır ki, XVIII-XIX əsrlərdə digər oğuz türklərinin poeziyasında da xəlqiləşmə, demokratikləşmə, xalq ədəbiyyatına yaxınlaşma fonunda müxəmməsə müraciət artmışdır. Osmanlı şairi Əhməd Nədimin (1681-1730), türkmən şairləri Nurməhəmməd Əndəlib (1660-1740), Məhdimqulu Fəraqi (1733-?), Məhəmməd vəli Kəminə (1770-1840), Molla Nəfəs (1810-1862) və Oraz Aşiqinin (1829-?) bu nəzm şəklinə yazdıqları şeirlər dediklərimizi təsdiq edir.

- Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi məzmunlu müxəmməs müəllifləri Molla Pənah Vaqif, Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur və başqalarının şeirləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsi cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizlikləri, insan xasiyyətindəki nöqsanları kəskin tənqid edən bədii sənət nümunəsidir. Səməd Mənsur “Həpsi rəngdir” adlı müxəmməsində dərin ictimai-fəlsəfi fikirlərini ifadə etmişdir.

- Vətənpərvərlik, tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməsləri ədəbiyyatımızın ən dəyərli nailiyyətlərindən hesab etmək olar. Bunlardan XVIII əsrdə yazılmış tarixi mənzumələr, Əbdürrəhman ağa

Şairin Gəncənin rus işğalçılarından qəhrəmancasına müdafiəsinə həsr etdiyi müxəmməsini buna nümunə gətirə bilərik. Sonrakı dövrlərdə şairlərimiz bu ənənəni davam etdirmişlər.

- XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabirin (1861-1911) satirik müxəmməsləri janrın ədəbiyyatımızdakı inkişafında mühüm bir inkişaf mərhələsini təşkil edir. Sabir müxəmməslərində bir sıra forma dəyişiklikləri edir. Onun müxəmməslərinin bəndlərindəki son iki beyt nəqərat kimi təkrar edilir, həmin nəqərat şeirin əvvəlində də işlədilir. Sabirin müxəmməslərinin son bəndləri beş misradan ibarət olmur, o, şeirində təxəllüsünü vermir.

- Müxəmməs insanın fikir və hisslərini, həyatın realitəsinə əksini verməyə qadir olan bir janr olduğunu sübut etmişdir. Janrın inkişafını izləməklə ədəbiyyat tariximizi daha ətraflı araşdırmaq imkanına malik oluruq. Hal-hazırda da şairlərimiz müxəmməs janrında əsərlər yazmaqda davam edirlər.

- Ədəbiyyat tariximizdə onlarla şairimiz müxəmməs və təxmis yazmışdır. Onlardan Nəsir Bakuyi, Kişvəri, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Ağa Məsih Şirvani, Vidadi, Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur, Əli Nəzmi, Əliağa Vahidin janrın inkişafındakı rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Ədəbiyyatımızda ən çox sayda – yüzdən artıq müxəmməs müəllifləri Əli Nəzmi və Əliağa Vahiddir.

- Azərbaycan şairlərinin Yaxın və Orta Şərq klassiklərinin əsərlərinə yazdıqları təxmislər ədəbi əlaqələrimizin tarixini, genişliyini əyani surətdə göstərməkdədir. Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Məsihi, Yusif bəy Ustaclu, Heydəri, Heyran xanım Dünbülü, Əbülqasım Nəbati, Mir Həsən Vaqif, Mirzə Rəhim Fəna, Hüsni, Həkim Qəni, Şahin Fazil və s. şairlərin təxmisləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

- Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə Azərbaycan şairlərinin müxəmməsləri arasında aparılan paralel müqayisələr ədəbi ənənə və varislik təcrübəsinin uzun əsrlər davam etdiyini, qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərinin ədəbiyyatşünaslıq elmimizin aktual və gərəkli mövzularından biri olduğunu göstərir. Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi kimi Azərbaycan şairlərinin qəzəllərinə müxtəlif xalqların təmsilçiləri tərəfindən yazılmış

təxmislərin üzə çıxarılması tədqiqat işinin diqqətəlayiq cəhətlərindəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun ilk dəfə sistemli işlənməsi dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca məqamdır.

Ədəbiyyatımızda yeddi yüz ildən artıq bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, hazırda da yeni-yeni nümunələri yaranan müxəmməs janrının formalaşması və inkişafı mərhələləri milli ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə bu dissertasiyada geniş və sistemli şəkildə araşdırılır. Qeyd edək ki, tədqiqat boyu müxəmməslə bərabər, onunla forma cəhətdən yaxın olan, bəndləri müxəmməs kimi beş misradan ibarət təxmislər (bir çox yazılı mənbələrdə təxmislər müxəmməs adlandırılır) də dövr ardıcılığı ilə sistemli araşdırılmış, ədəbi əlaqələrimizin inkişafında onların rolu ayrıca nəzərdən keçirilmişdir. Ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərində müxəmməsin ədəbi janrlar iyerarxiyasındakı mövqeyinin dəyişməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Çoxsaylı əlyazma materiallarının cəlb edilməsi ilə aparılan araşdırma nəticəsində müəyyənəşdirilmişdir ki, bəzi tədqiqatçıların iddiasının ziddinə olaraq XVIII əsrdən sonra da müxəmməs janrı poeziyamızda mövqeyini möhkəmləndirməkdə davam etmişdir. Yeri gəldikcə, müxtəlif dövrlərdə yazılmış müxəmməslərin bədii xüsusiyyətlərinə, onların dil və üslub, vəzn və qafiyə məsələlərinə elmi-nəzəri cəhətdən aydınlıq gətirilmişdir. Belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, inkişafı boyu bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ənənəyə sadıq qalan, janr yaddaşına söykənən müxəmməs zaman keçdikcə dövrün ictimai-tarixi tələbi ilə, ədəbiyyat tariximizin ümumi inkişaf xəttinə uyğun olaraq yeni ideya-mövzu xüsusiyyətləri əldə etmiş, bir sıra janrdaxili forma dəyişikliklərinə uğramışdır. Xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, bəzi dövrlərdə fəallığın azaldığını müşahidə etsək də, müxəmməs janrında yazılan əsərlər bütün dövrlərdə novator şairlərin sənətkarlıq axtarışlarına münbit şərait yaratmışdır. Bütün bunlarla bərabər, müxəmməs janrının ümumşərq ədəbiyyatı baxımından qiymətləndirilməsinə münasibət bildirilmiş, bir sıra sənətkarlarımızın bu janrda yazdıqları əsərlərində ortaya çıxan sənətkarlıq xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd edək ki, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları üzərində apardığımız araşdırmalar

nəticəsində XVIII əsrin Zari Ərəşi, Safi, Aşıq Saleh, Mövlana Kazım, Asəf Şirvani, Mənsəbi Ağdaşi, Molla Güllü Zəlami kimi şairlərinin müxəmməs və təxmisləri aşkar edilərək tərəfimizdən ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada aparılan elmi araşdırma və ümumiləşdirmələr nəticəsində meydana çıxan elmi-nəzəri müddəalardan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında istifadə edilə bilər. Dissertasiyadan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisi üzrə mühazirələrdə, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı xüsusi kurs və seminarlarda istifadə etmək mümkündür.

Dissertasiya işinin materiallarından ali və orta ixtisas məktəbləri üçün hazırlanan dərslik və dərs vəsaitlərində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin monoqrafiyalarında əksini tapmış, məqalə və tezislər şəklində müxtəlif elmi nəşrlərdə, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarının materiallarında, Azərbaycanda və xarici ölkələrdə çıxan nüfuzlu elmi jurnallarda dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi Giriş (18660 şərti işarə), beş fəsil (I fəsil – 89203, II fəsil – 104559, III fəsil – 100351, IV fəsil – 105458, V fəsil – 56650 şərti işarə), Nəticə (9398 şərti işarə) və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatın ümumi həcmi 487377 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, göstərilir, elmi yeniliyi və metodoloji bazası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir, aprobeiasya və strukturu müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının yaranması və inkişafı”** adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin **“Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının meydana çıxması və inkişafının ilkin mərhələləri”** adlı ilk paragrafında ədəbiyyatımızda müxəmməs janrının meydana çıxması tarixi, inkişaf xüsusiyyətləri, bu nəzm şəklinin janr özəllikləri araşdırılır. Göstərilir ki, müxəmməs janrı bir sıra Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan poeziyasına ərəb ədəbiyyatından keçmişdir. Ərəb dilindəki “xəmməs” (beş yerə bölmək, beşləmək) feilindən düzəlmiş “müxəmməs” sözü “beşguşəli”, “beştərəfli” mənasını bildirir. Klassik Azərbaycan lirik şeirinin hər bəndi beş misradan ibarət nəzm şəkli müxəmməs adlanır. Tədqiqatçılar ədəbiyyatımızda müxəmməsin beş-altı, bəzən də on-on beş bənddən ibarət olduğunu göstərmişlər³. Qeyd edilir ki, ədəbiyyatımızda bu janr inkişaf etdikcə, xüsusilə də XVIII-XIX əsrlərdə müxəmməsin bəndlərinin sayı daha da artır. Müxəmməsin ilk bəndində bütün misralar həm qafiyədir, sonrakı bəndlərdə isə ilk dörd misra öz aralarında, axırındakı misra birinci bəndlə həm qafiyə olur. Qafiyə sistemi belədir: aaaaa, bbbba, cccca... Bu cür qafiyələnən şeirlər müxəmməsi-müzdəvic adlanır. Bundan başqa, müxəmməsi-mütəkərrir də vardır ki, qafiyə sistemi iki cür olur:

1) aaaat, bbbbA, ccccA...;

2) aaaAA, bbbAA, cccAA⁴.

Bu cür şeirlərdə müxəmməsin hər bəndinin sonuncu və ya son iki misrası nəqərat kimi təkrar olunur. Akademik T. Kərimli bunları *“müxəmməsi-tərcibənd”*⁵ adlandırır. Bir sıra müxəmməslərdə nəqərat beyti və ya tərci beyti şeirin əvvəlində verildikdən sonra

³ Mirəhmədov, Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 1998. – s.149.

⁴ İpekten, H. Eski türk edebiyatı. Nazım şəkilləri və Aruz / H.İpekten. – İstanbul: Dergah yayınları, – 1999. – s.96.

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab.Poetik fikrin təkamülü/–Bakı: Elm, – 2006. – s.359.

bəndlərin sonuna da keçir. Klassik şeir janrı olan müxəmməs əruzda yazılır və şeirin əvvəlindən sonunadək vəzn dəyişdirilmir.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu janr inkişaf etdikcə, xüsusilə də XVIII-XIX əsrlərdə bəndlərinin sayı daha çox olan müxəmməslərin meydana çıxdığını görürük. Müxəmməslər, əsasən, gözəllik və məhəbbət mövzusunda yazılsa da, ədəbiyyat tariximizdə ictimai, fəlsəfi, tarixi-vətənpərvərlik, məişət, satirik və s. mövzularda yazılmış müxəmməslər də mövcuddur. Mustafa Ərdoğan klassik türk ədəbiyyatında müxəmməs janrında aşağıdakı mövzularda şeirlər yazıldığını göstərmişdir: lirik-aşıqanə şeirlər, bahariyyələr, bülbüliyyələr, fəxriyyələr, qəhrəmanlıq şeirləri, yumoristik şeirlər (həcvlər), fəlsəfi şeirlər, işrət, əyləncə və rindlik mövzulu şeirlər, mədhiyyələr, mərsiyələr, münacatlar, nəsihətnamələr, nəzmlər, ramazan ayı münasibətilə yazılan şeirlər, ictimai mövzulu şeirlər, şikayət-tənqidi, tarixi, təsəvvüf mövzulu şeirlər, tövhidlər və s. M.Ərdoğan türk müxəmməslərinin mövzusunun təyin edilməsindəki çətinliklərdən danışarkən bildirir ki, *bir çox müxəmməslər bir neçə mövzunu əhatə etdiyindən onları hər hansı bir ayrıca mövzuya aid etmək çətin olur.*⁶ Qeyd edək ki, Azərbaycan müxəmməslərinin mövzusunun müəyyən edilməsində də eyni çətinliklər qarşıya çıxır.

Klassik Şərq ədəbiyyatında şeir şəkilləri beytlərdən və bəndlərdən ibarət olunanlara bölünür. Beytlərdən ibarət şeir janrlarına qəzəl, qəsidə, müstəzad, qitə, nəzm və məsnəvi, müsəmmət adlanan bəndlərdən ibarət olanlara mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, müsəbbe, müsəmmən, mütəssa, müəşşər, tərbi, təxmis, təştir, tədis, təsbi, təsmin, tərkiqbənd, tərçibənd və təşir daxildir.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, müxəmməs ərəb ədəbiyyatında nisbətən sonrakı zamanlarda, Abbasilərin hakimiyyəti dövründə (750-1258) meydana çıxmışdır. Ərəb ədəbiyyatında müxəmməsin meydana çıxması aşağıdakı amillərlə izah edilir:

- İri həcmli şeirlərdə, qəsidələrdə tək qafiyədən istifadə şairlər üçün çətinlik törədirdi. Təbii ki, belə şeirlərdə təkrara yol verməmək, əvvəldən sonadək fərqli qafiyə sözləri tapmaq asan

⁶ Erdoğan, M. Türk edebiyatında muhammes / M.Erdoğan. – Ankara: Kültür bakanlığı, – 2002. – s.163.

məsələ deyil. Müxəmməsdə isə hər bənddə yeni qafiyə meydana çıxır, qafiyə təkrarçılığı ehtimalı azalır;

- Janr yaranan dövrdə mahnı mətnləri müxəmməs əsasında yazılırdı;

- Qəsidələrdəki bir qafiyə novatorluq yaradır və dinləyicini usandırır⁷.

Müxəmməs yarandıqdan bir müddət sonra, onun bir növü olan, hər bəndi beş misradan ibarət təxmisi meydana çıxmışdır. Tədqiqatçılar ərəb ədəbiyyatında təxmisin Bağdad şəhəri Hülakular (1212-1265) tərəfindən işğal edildikdən sonra Bağdad, Əlcəzair, Şam və Misirdə daha geniş yayıldığı barədə məlumat verirlər.

Hərfi mənası “beşləmə, beşli gətirmə” demək olan təxmisi hər hansı bir şairin şeirindəki (əsasən, qəzəl və qəsidəsindəki) beytə onun ilk misrası ilə həmqafiyə olan üç misranın əlavə edilməsi ilə yaranmış nəzm şəkildir. Əlavə edilmiş misralarla beyt arasında vəzn eyniliyi, fikir əlaqəsi olmalı, bütün bəndlərin son misraları ayrıca qafiyələnmişdir. Tədqiqatçılar təxmisin meydana çıxmasını bir neçə səbəblə izah edirlər: şairlər görkəmli, məşhur sənətkarların səviyyəsində, onlarla yarışa girə bilmək qüdrətində olduqlarını sübut etmək, klassiklərə hörmətlərini ifadə etmək üçün təxmisi yazırdılar.

Klassik qaynaqlarda təxmisin nəzirə növlərindən biri olduğu barədə fikir söylənilmişdir⁸. Bu fikirdə müəyyən məntiq vardır. Nəzirədə də təxmisdə olduğu kimi, bir şair başqasının əsərini bu və ya digər dərəcədə təqlid edir. Qeyd edək ki, bəzi nəzirələr kimi, təxmislər də təzminin bir növüdür. Təzmin başqa müəllifin əsərinin bir hissəsini, misra və beytini öz əsərinə daxil etmək, fikri başqasının sözləri ilə söyləmək deməkdir⁹. Təxmislərdə də mütləq sonuncu beyt şeiri örnək götürülən şairə aid olduğundan bu şeirləri tam mənası ilə təzminin bir növü adlandırmaq olar. Təxmisi edilən şeirdəki beytlərin sayı ilə təxmisdəki bəndlərin sayı uyğun gəlməyə bilər. Təxmisi edən bəzi beytləri ixtisar edə və ya özündən bənd

⁷ Suzan, Y. Arap şiirinde muhammes ve tahmis: / Basılmamış doktora tezi / – Ankara, 2008. – s.39.

⁸ Suzan, Y. Arap şiirinde muhammes ve tahmis: /Basılmamış doktora tezi / – Ankara, 2008. – s.62.

⁹ Əsgərli, Z. Poetika: izahlı sözlük / Z.Əsgərli. – Bakı: Elm, – 2014. – s.237.

əlavə edə bilər. Təxmis edilən beytin bir, əlavə misraların başqa dildə olması mümkündür. Bu cür şeirlərə təlmi və ya müləmmə təxmis deyirlər¹⁰. Təxmisdə iki şairin – örnək şeir və təxmis müəllifinin dünyagörüşü, sənətkarlığı, istedadı bir araya gəlir, aralarında bağlar yaranır, bu da şeirin, ədəbiyyatın inkişafına səbəb olur.

Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünaslıqda müxəmməs-təxmis münasibətləri barədə fikir birliyi yoxdur. Bir sıra yazılı abidələrimizdə müxəmməslə təxmis arasında fərq qoyulmadığını görürük. XVI əsr Azərbaycan şairi Qəribinin, əlyazması Tehranın Məclisə-Şurayə-İslami kitabxanasında saxlanan divanında şairin Xətai qəzəllərinə yazdığı təxmislər müxəmməs adlandırılıb. Müəllif şeirlərinə belə başlıqlar vermişdir: *“Bu həm ol şahi-Xətainin kəlamından müxəmməsdür”*¹¹. Gördüyümüz kimi, XVI əsr müəllifi təxmis adlandırdığımız nəzm şəklini müxəmməs kimi təqdim edibdir. Tədqiqatçılar əlyazma mənbələrində müxəmməs mənasında təxmis sözünün işləndiyini də göstərmişlər¹². Bəndlərindəki misraların eyni sayda olması bir sıra tədqiqatçıların müxəmməslə təxmisin eyniliyi qənaətinə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Rafiq Yusifoğlu *“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”* adlı kitabında təxmis müxəmməsin bir növü kimi təqdim edir¹³. Elçin və Vilayət Quliyevin *“Özümüz və sözüümüz”* adlı kitabında da təxmis müstəqil nəzm şəkli kimi dəyərləndirilmir, *“sintetik müxəmməs”* adlandırılır¹⁴. Bütün təxmislərin qafiyələnmə sistemi eynidir. Təxmis edilən qəzəl beytinə əlavə edilən üç misra həmin beytin birinci misrası ilə həmqafiyə olur. Bilavasitə qəzəl beytlərindən asılı olduğuna görə təxmisin qafiyə sistemində dəyişikliyə, sərbəstliyə

¹⁰ Suzan, Y. Arab şiirinde muhammes ve tahmis: /Basılmamış doktora tezi / Ankara, 2008. – s.62.

¹¹ Q. Divane-əşare-türki və təzkireyi-məcəlisə-Şüareye-Rum / Q.Təbrizi. – Təbriz: Nəşre-Əxtər, – 1388. – s.181.

¹² Q. Divane-əşare-türki və təzkireyi-məcəlisə-Şüareye-Rum / Q.Təbrizi. – Təbriz: Nəşre-Əxtər, – 1388. – s.183.

¹³ Yusifoğlu, R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / R.Yusifoğlu. – Bakı: ADPU nəşri, – 2009. – s.169.

¹⁴ Elçin. Özümüz və sözüümüz / Elçin, V.Quliyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1993. – s.95.

yol vermək mümkün deyil. Müxəmməsdə isə misraların hamısı eyni şəxsə məxsusdur və burada qafiyələndirmə sisteminin müxtəlif variantları mümkündür.

Ədəbiyyat tariximizdə məlum olan ilk anadilli müxəmməsimiz XIV əsrin əvvəllərində Nəsir Bakuyi tərəfindən yazılıb. İlk təxmislərimiz isə XV-XVI əsrlərdə yaşamış Kişvəriyə aiddir.

Müxəmməs janrı Azərbaycan ədəbiyyatında istər mövzu, istərsə də forma baxımından böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Əvvəllər müxəmməslər, əsasən, məhəbbət mövzusunda yazılırdısa, XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında ictimai-fəlsəfi, məişət mövzusunda yazılmış müxəmməslərə rast gəlirik. Janrın formal cəhətdən dəyişikliklərə uğramasını Hüseyn Əfəndi Qayıbov özünün məcmuəsində də qeyd etmişdir. O, bu toplusunun birinci və ikinci cildlərində Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakirin şeirlərinin nümunəsində müxəmməsin dörd növünü qeyd etmişdir: Tam müxəmməs, rədifli müxəmməs, tam müxəmməs-müstəzad və naqis müxəmməs-müstəzad. İki janrın qarışığından meydana çıxan tam müxəmməs-müstəzad, elə bil ki, müxtəlif ölçülü misraları olan iki müstəqil müxəmməsin misralarının daraq kimi bir-birinə geydirilməsindən yaranmışdır (müqayisə akademik T.Kərimliyə məxsusdur¹⁵). Uzun misraların ardınca qısa misralar gəlir. Naqis olan müxəmməsdə isə formaca kiçik olan müxəmməsdən tam şəkildə deyil, yalnız onun bir misrasından istifadə olunur.

Dövrün oğuz türklərinin – azərbaycanlıların, Osmanlı türklərinin, türkmənlərin ədəbiyyatında xəlqiləşməyə, sadələşməyə, folklorə, həyatın realist təsvirinə meyil gücləndi, şifahi xalq ədəbiyyatı janrı olan qoşma, klassik şeir janrı müxəmməs ön plana keçdi (qəsidə və qəzələ nisbətən bir sıra digər çoxbəndli janrların – mürəbbə, müsəddəs, tərçibənd və tərkiyəbəndin də mövqelərini yaxşılaşdırdığını qeyd etmək istərdik). Başqa sözlə, müxəmməs janrının aktuallığının artması bütün oğuz türklərinin poeziyasında müşahidə olunur. Osmanlı şairi Nədimin (1681-1730), türkmən şairləri Nurməhəmməd Əndəlib (1660-1740), Abdulla Şahbəndə

¹⁵ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü / – Bakı: Elm, – 2006. – s.357.

(1720-1800), Məxdumqulu Fəraqi (1733-?), Şeydayi (XVIII əsr), Qayıbnəzər Qayıbinin (1755-?) müxəmməs janrına daha sıx müraciət etdiklərini görürük.

XIX əsrdə Abdulla bəy Asinin yaradıcılığında iki klassik janrın qarışığından müxəmməsi-bəhri-təvil, şifahi xalq ədəbiyyatının, aşıq poeziyasının təsiri ilə cığalı müxəmməs meydana çıxır. Bu janrın strukturu, əsasən, belə olur: müxəmməsin dörd misrasından sonra cığa – müxtəlif sonlu əlavə qısa misralar gəlir, sonda bəndi müxəmməsin beşinci misrası tamamlayır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda belə bir fikir olmuşdur ki, müxəmməs janrında şeir türk xalqlarının anadilli ədəbiyyatında ilk dəfə böyük özbək şairi Əlişir Nəvai tərəfindən, Azərbaycan ədəbiyyatında isə onun yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan Kişvəri və Hidayət tərəfindən yazılmışdır. Lakin son dövrlərdə üzə çıxarılmış yeni mənbələr sübut edir ki, anadilli poeziyamızda müxəmməs janrına daha öncələr, Nəvaidən də bir əsr əvvəl müraciət olunmuşdur. Tədqiqatçı Cəfər Rəmzi İsmayılzadə Nəsir Bakuyinin Hülakü (Elxani) hökmdarı Ulcaytu xana həsr olunmuş müxəmməsini Həsən bəy Vəhdətinin XVII əsrdə tərtib etdiyi “Cüngi-şüarayı-qədimi-Bakı” (“Bakının qədim şairlərinin cüngü”) məcmuəsindən taparaq nəşr etdirmişdir. Əsər bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. Məhəmməd Ulcaytu 1304-1316-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Göründüyü kimi Nəsir Bakuyinin şeiri ilk məlum anadilli yazılı abidələrimiz içində yeganə müxəmməsdir.

Birinci fəslin **“XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının səciyyəvi cəhətləri”** adlı ikinci paragrafında həmin dövrdə Kişvəri, Rövşəni, Xəlili, Süruri, Hidayət kimi şairlərin müxəmməs yazdıqları göstərilir. Bu sadalanan sənətkarlar içində ədəbiyyat tariximizdə daha böyük xidmətləri olan, müxəmməs və təxmis yaradıcılığında daha məhsuldar fəaliyyət gösətərən Kişvəri olmuşdur. Kişvəri divanının 1984-cü il nəşrində onun 8 müxəmməs və 8 təxmisinin olduğunu görürük. Buradakı təxmislərdən biri özbək şairi Lütfinin, beşi Nəvainin, digər ikisi isə Osmanlı şairləri Əhməd Paşa və Karamanlı Nizaminin qəzəllərinə yazılmışdır. Kişvərinin “Könül” rədifli müxəmməsi, eyni zamanda, müləmmədir, iki dildə yazılmışdır. Rəməl bəhrində yazılmış bu 11 bəndlik şeirin

Azərbaycan türkcəsindəki 6 bəndi “Könül, ey vay könül, vay könül, ey vay könül”, farsca 4 bəndi “Deləm, ey vay deləm, vay deləm, ey vay deləm” nəqəratı ilə, əsasən, farsca yazılmış 10-cu bəndi isə iki nəqəratla verilmişdir. Türk alimi V.M. Kocatürk Kişvəri və Dədə Ömər Rövşəninin “Könül” rədifli müxəmməslərinin, Osmanlı müəllifləri Əhməd Paşa və Ədirnəli Nəzminin eyni rədifli mürəbbələrinin Xəlilinin “Firqətnamə” poemasına daxil edilmiş “Könül” rədifli mürəbbesinə nəzirə olaraq yazıldığını göstərmişdir¹⁶. Professor A.Musabəyli əvvəlcə bu fikirlə razılaşa da,¹⁷ sonradan bu şeirləri bir daha müqayisə edib onların hansının nəzirə obyektini kimi götürüldüyünü göstərməyin, hələ ki, mümkün olmadığını qeyd etmişdir¹⁸. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Kişvərinin eyni rədifli müxəmməsi özünəməxsusluğu, sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir. Bu deyilənlərə onu da əlavə edək ki, Kişvərinin 1984-cü ildə Bakıda çap edilmiş divanındakı “Könül” rədifli müxəmməsi 10 bənddən ibarətdir, natamamdır. Həmin divanın sonradan aşkar edilmiş Bursa nüsxəsində şairin təxəllüsünün verildiyi sonuncu, 11-ci bənd belədir:

*Xəstədil Kişvərinin halı əgər bu olası,
Dustlar ağlayasıdır ona, düşmən güləsi,
Gözləri xuni-cigər birlə dəmadəm dolası,
Ol pərivəşnin əgər şəfqəti mundaq bəlası,
Konül, ey vay könül, vay könül, ey vay könül¹⁹.*

Bu fikirdəyik ki, Kişvərinin bu 11 bəndlik müxəmməsinin kiminsə şeirinə nəzirə deyil, müstəqil əsər hesab etmək daha

¹⁶ Kocatürk, V.M. Türk edebiyatı tarixi / V.M.Kocatürk. – Ankara: Edebiyat yayınevi, – 1964. – s.299.

¹⁷ Musabəyli, A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si / A.Musabəyli. – Bakı: Nurlan, – 2010.

¹⁸ Musabəyli, A. Dədə Ömər Rövşəni və külliyyatı / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. –s.105.

¹⁹ Kişvəri. Divan. Əlyazma // Bursa Yazma və Əski Basma Əsərlər Kitabxanası, № 4369, vərəq – 16 a.

məqsədəuyğundur. Həm də müləmmə olan bu şeirin yazılması müəllifdən hər iki dildə yüksək şairlik məharəti tələb edir.

Kişvərinin “Gözlərini yüzün görüb xurşidi-təban istəmən” mısrası ilə başlanan 6 bəndlik müxəmməsinin məzmun və bədii ifadə vasitələrində, vəzn və ritmində Nəsiminin:

*Sən mana yar ol ki, könlüm bir dəxi yar istəmən,
Könlümün dildarı sən sən özgə dildar istəmən.*²⁰

-mətləli qəzəlinin təsiri görünməkdədir. Akademik H.Araslı haqlı olaraq Nəvai ilə bərabər, Nəsiminin də Kişvəri yaradıcılığına təsir etdiyini göstərmişdir. Lakin alimə görə, “*Nəsimidən fərqli olaraq Kişvəri dünyəvi eşqi vəsf etmişdir*”²¹.

Kişvərinin bir sıra şeirlərində, o cümlədən müxəmməslərində müasiri olduğu tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilmişdir ki, buna əsasən onun tərcümeyi-halı barədə müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Şairin “Məni bir qayğı öldürdü mədəd hay” nəqəratlı, 8 bəndlik müxəmməsində onun XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı olmuş Sultan Yaqubun sarayına yaxınlaşmaq istədiyini, lakin bu arzusunun bir müddət həyata keçmədiyini görürük. Şairin 7 bəndlik “Dəxi” rədifli müxəmməsi də eyni mövzuya həsr edilmişdir. Bu şeirdə o, Sultan Yaqubun diqqətini cəlb etmək, onun sarayına yaxınlaşmaq arzusunu bildirir. Kişvəri Ağqoyunlu hökmdarlarından Məhəmmədin ildönümünə müxəmməs formasında 8 bəndlik mərsiyə həsr etmişdir. “Dirliğim dirlik deyil, tək bir qara gündür keçər” nəqəratlı bu şeir dərin hüznü ifadə etməsi, emosionallığı ilə diqqəti cəlb edir. Burada da Nəsiminin işlətdiyi bəzi ifadələrin dəyişmiş şəkildə təkrarını görürük. Müxəmməsin mısraları birlikdə və ayrı-ayrılıqda dərin bir hüznün ifadəsidir. Fikrimizcə, bu müxəmməs anadilli poeziyamızda mərsiyənin ilk və ən təsirli nümunələrindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

²⁰ Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Nəsimi. – Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 1. – 2004. – s.65.

²¹ Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, – 1958. – s.54.

“Vəh ki, həddən aşdı ol naziknihalın nazişi” misrası ilə başlanan 5 bəndlik müxəmməsində Kişvərinin lirik qəhrəmanı – aşiq sevgilisinin ona qarşı laqeydliyindən şikayət edir, nəqərat misrasında bunu belə izah edir: “Ya mənim şum taleimdir, ya fələknin gərdişi”. İsa kimi hamıya həyat bəxş edən gözəl təkcə ona laqeyddir. Bundan dərdə düşən aşiq “böyləm olur dostluq” deyə fəryad edir.

“Xamsı birin söyləyim, ah ancə dərdim var mənim” nəqəratlı, 8 bəndlik müxəmməsində şair sevgidə uğursuzluqdan və maddi vəziyyətinin ağırlığından şikayət edir. Bu şeir müəllifin sələfi Nəsimidən bəhrələndiyini və xələfi Füzuliyə təsir etdiyini bir daha sübut edir.

Kişvərinin “Vay mənimçün” rədifli müxəmməsi real bir gözələ sevgidən, dünyəvi eşqdən bəhs edir. “Ol qəddi sənubər, saçı sünbül, yüzü Leyli” gözəlin real bir məşuqə olduğunu düşünmək, fikrimizcə, daha düzgündür. Bu müxəmməsdə sözlərin çoxmənalılığından məharətlə istifadə edilmişdir. “Açdı yüzünü ol güli-rənay mənimçün” misrasında şair “mənimçün” sözünü “məne görə” mənasında işlədirsə, “Bağrım qanına qanasıyam, vay mənimçün” misrasında həmin sözü “vay məne” mənasında işlədir. “Gahi çəkərəm nazinü gəh cövrü cəfasın” misrasında “çəkmək” sözünün çoxmənalılığından məharətlə istifadə edilib.

Kişvərinin təxmisləri Azərbaycan ədəbiyyatının XV əsrdə özbək və Osmanlı ədəbiyyatları ilə sıx əlaqələrinin parlaq sübutudur. Şairin 8 təxmisindən beşi Nəvainin, biri onun sələfi Lütfinin, digər ikisi isə Osmanlı şairləri Əhməd Paşa və Karamanlı Nizaminin qəzəllərinə yazılmışdır.

Rövşəni, Hidayət, Xəlili və Sürurinin də XV əsr Azərbaycan müxəmməsçiliyində müəyyən xidmətləri olsa da, qətiyyətlə deyə bilərik ki, XV əsr anadilli poeziyamızda bizə məlum yeganə təxmis müəllifi Kişvəri ən məhsuldar müxəmməs şairi olmuşdur. Kişvərinin Lütfi və Nəvai kimi özbək, Əhməd Paşa və Karamanlı Nizami kimi Osmanlı şairlərinin qəzəllərinə yazdığı təxmisləri yüksək poetik keyfiyyətləri, təxmis yazılan şeirlərin beytləri ilə üzvi əlaqə yaratmaq qabiliyyəti ilə seçilir, anadilli ədəbiyyatımızda təxmis yazmaq ənənəsinin əsasını qoyur, qardaş türk xalqları ilə ədəbi əlaqələrimizin parlaq səhifəsini təşkil edir.

Fəslin “XVI–XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının mövqeyi və əhəmiyyəti” adlı üçüncü paraqrafında göstərilir ki, bu dövrün anadilli divan ədəbiyyatında janr əlvanlığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əsrdə ana dilində müxəmməs yazan şairlərdən Xülqi, Füzuli, Məsihi, Yusif bəy Ustaculu və Heydərinin adını çəkə bilərik.

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının bütün istiqamətlərinin ən bariz ifadəsini dahi Füzuli yaradıcılığında tapmışdır. Füzulinin türk divanına daxil edilmiş 3 müxəmməs və 2 təxmis dövrün müxəmməs yaradıcılığının araşdırılması baxımından böyük maraq kəsb edir. Şairin “Ayrılmışam” rədifli 7 bəndlik müxəmməsinin bütün bəndlərində sonuncu “Bir qədi şümşadü gül rüksardən ayrılmışam” misrası nəqərat kimi təkrar olunur. Əgər şeirin birinci misrası (“Vay, yüz min vay kimi, dildardən ayrılmışam”) Nəsimi qəzəlinin “*Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar pünhan ayrılır*”²² misrasını xatırladırsa, bəzi yerləri Əlişir Nəvai əsərləri ilə səsleşir. Üçüncü bənddə Nəvai qəzəllərində rədif kimi səsələnən “biş iməş” ifadəsi Azərbaycan türkcəsindəki variantda “eyb iməş” kimi işlədilmişdir. Füzulinin real, konkret bir gözəli, dünyəvi eşqi vəsf etdiyi şeirlərindən biri də onun “Ey hərir içrə tənin, mütləq bulur içrə güləbə”, misrası ilə başlanan 5 bəndlik müxəmməsidir. Şeirin ilk dörd bəndində gözəlin geyimindən, sonuncu bənddə isə onun özünün gözəlliyindən söhbət edirik. Şeirdəki gözəlin, libasının, saçının, göz və qaşlarının ardıcıl olaraq təsviri üsulu, ədası, ritmi şifahi xalq ədəbiyyatında, aşıq poeziyasında rast gəldiyimiz qoşmaları xatırladır:

*Ey üzü gül, köynəgi gülgünü donu qırmızı!
Atəşin kisvət geyib, odlara yandırdı bizi,
Adəm oğlundan, sənin tək doğmaz, ey zalım qızı,
Ayü gündür hüsn bəhsində cəmalın acizi,
Guiya atan məhi-tabandır, anan aftar*²³.

²² Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. – Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 2. – 2004. – s.274.

²³ Füzuli, M. Əsərləri: [6 cildə] / M.Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. –s.342.

Füzulinun “Tək pozuldu əşki-çəşmi-xunfəşanimdən mənim” misrası ilə başlanan beş bəndlilik müxəmməsi aşıqın məşuqəsindən ayrı çəkdiyi iztirablının təsvirinə həsr edilib. Şeir aşıqın psixoloji vəziyyətini ifadə edən mübaligələrin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki mübaligələrdən bir neçəsini nümunə gətirək: “Köydü can könlümdəki suzi-nihanımdan mənim”, “Aləmi tutdu sirişkim qanı, tutmazdan xəbər”, “Saldı yaşım rəxnələr yollarə, qılmazsan nəzər!”, “Göz evi tək qıldı çox ev mərdümi-çəşmin xarab”, “Aləmi seylabə verdim, ey cəmalı afitab”. Göründüyü kimi, bu obrazların əksəriyyəti aşıqın göz yaşının axıb ətrafı xarab etməsi ilə bağlıdır.

Füzuli divanına daxil edilmiş iki təxmisi ədəbiyyatımızdakı sələf-xələflik münasibətlərini, dövrün ədəbi əlaqələrini araşdırmaq üçün tədqiqatçılara çox dəyərli material verir. Dahi Füzuli Həbibinin şeirlərinə təxmisi və nəzirə yazmışdır. Həbibinin “Gər səninçün qılmasam çak, ey büti-nazıkbədən” misrası ilə başlanan təxmisinin bütün bəndlərində Füzulinin şairin beytlərinə diqqətlə yanaşdığını, əlavə etdiyi misralarla bu beytlər arasında məharətlə üzvi əlaqə, keçid yaratdığını görürük. Həbibin beytlərindən birində məşuqəsinə üz tutaraq deyir ki, ölsəm də, kəlləmdə əqrəblər yuva salsalar da, məhəbbətin başımdan çıxmayacaqdır. Füzuli bu beytə əlavə etdiyi misralarda əvvəlcə gözələ deyir ki, sənin sevgindən zar və zəlil olsam da, nə qədər uzun ömrüm olsa da, bu eşqdən vaz keçməyəm. Həbibinin beytinə keçid etmək üçün üçüncü misrada şair – “öldürülsəm də bu sevgini tərək etməyəm” – deyir. Bundan sonra Həbibinin – “qəbir evində əqrəblər yuva salmış kəlləm belə eşqini unutmayacaq” – dediyi beyt gəlir:

*Gərçi sevdayi-səri-zülfündənəm zarü zəlil,
Keçməm ol sevdadən olduqca mənə ömrü-təvil,
Sanma tərək edəm bu sevdayı, gər olsam həm qətıl,
“Çıxmaya sevdayi-zülfün başdan, ey məh, yüz il,
Üstüxani-kəlləm içrə tutsa əqrəblər vətən²⁴.*

²⁴ Füzuli, M. Əsərləri: [6 cildə] / M.Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.344.

Füzulinin özbək ədəbiyyatını, dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin əsərlərini oxuduğunu, Nəvai şeirlərinə nəzirələr yazdığını bilirik. Onun Nəvainin sələfi, özbək şairi Lütfinin (v.1402) qəzəlinə təxmis yazması ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsi baxımından böyük maraq kəsb edir.

Füzulinin müxəmməslərini ətraflı nəzərdən keçirdikdən sonra cəsarətlə deyə bilərik ki, dahi şairin qəzəllərində, “Leyli və Məcnun” poemasında, digər əsərlərində gördüyümüz fikir dərinliyi, yüksək bədii keyfiyyətlər onun müxəmməslərində də vardır. Fikrimizcə, akademik T.Kərimli cığatay dil elementlərinə əsaslanaraq Füzulinin müxəmməslərində Nəvaidən təsirləndiyini deyərkən haqlı olmuşdur²⁵.

Müxəmməslərində Nəvai təsiri, cığatay dil elementləri nəzərə çarpan şairlərdən biri də XVI əsər müəllifi Məsihidir. Onun h.942-ci (m.1535-1536) ildə tamamladığı divanında 1 müxəmməs, 2 təxmis vardır. Məsihinin “Eşq ara hasil mana ahü fəğani biş imas” misrası ilə başlanan 5 bəndlilik müxəmməsi Nəvainin “Qəraib əs-siğar” divanına daxil edilmiş 9 beytlik

Dəhr sudidin təmə'üz kim, ziyani biş imas,

*Ömrüni tutgil qənimət kim, zəmani biş imas*²⁶- mətəli qəzəlinə nəzirədir. Nəvai qəzəli, əsasən, nəsihətamiz-didaktik məzmunudur. Zəmanədən, dünyadan, ədalətsizliklərdən şikayət də şeirdə mühüm yer tutur. Məsihinin bu şeirə cavab olaraq yazdığı müxəmməsdə həyatdakı ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara qarşı etiraz mühüm yer tutur:

²⁵ Kərimli, T. Müxəmməs // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü. – Bakı: Elm, – 2006. – s.352.

²⁶ Navoiy, A. Xazoyinül-maoniy. 1.Favoyid-us-siqar / A.Navoiy. – Toşkent: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası Nəşriyyəti, – 1959. – s.241.

*Dəhri-dun kim, eyşi anın az irür, ənduhi bol,
Ni qəmi birlə qəmin, ni şad şadlığə yol,
Çün aparmas hiyləvü təzviriğə heç kimsə yol
Bu cəhani-köhnənün məkrinə aldanma, köniül,
Gərçi məkri köpdürür, köhnə cəhani biş imas²⁷.*

Şeirdə həyatın müxtəlif tərəfləri, o cümlədən şeyx və vaizlərin riyakarlığı tənqid olunur.

Y.Ustaclunun yaşadığı XVI əsrin ortaları və ikinci yarısında ədəbiyyatımızda Nəvai ilə bərabər artıq Füzulinin də təsiri özünü güclü şəkildə göstərirdi ki, şairin divanını oxuduqca bunun şahidi olurduq. Y.Ustaclu divanının London nüsxəsindəki 2 təxmisdən biri Nəvai, digəri Füzuli qəzəlinə yazılmışdır. XVI əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Heydəri Nəvainin 7 beytlik qəzəlinə 7 bənddən ibarət təxmis yazmışdır.

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, əsərlərində səfəvilik, qızılbaşlıq ideyalarını təbliğ etmiş Qəribinin anadilli divanında 4 təxmis Şah İsmayıl Xətəinin qəzəllərinə yazılmışdır. Bu təxmislər yüksək bədii keyfiyyətləri, müəllifin sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərdə ilkin nəzərə çarpan cəhətlərdən biri Səfəvilər dövlətinin banisi I Şah İsmayıl, onun yaradıcılığına, ədəbi irsinə böyük məhəbbət və hörmətidir. Təxmisləri oxuduqca məlum olur ki, Xətəi kimi Qəribi də Nəsimi yaradıcılığından bəhrələnmişdir.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda və xarici ölkə kitabxanalarında saxlanan əlyazmaların tədqiqi göstərir ki, bir sıra XVII əsr şairlərimiz müxəmməslər yazmışlar və XVIII əsr poeziyamızın bir sıra xüsusiyyətləri kimi, müxəmməs janrının da vüsətli inkişafının təməli XVII əsrdə qoyulmuşdur.

XVII əsr poeziyamızda Qövsü Təbrizi, Mürtəzaqulu xan Zəfər, Səfiqulu bəy Səfi, Məlik bəy Avcı, Kəşfi, Rövnaqi, Şükri kimi şairlərin müxəmməs müəllifi olduğunu göstərmək mümkündür. Qövsü Təbrizinin anadilli divanında 5 müxəmməs vardır. Bunlardan üçü müxəmməs tərəcəndir, bəndlərin sonunda misra təkrar olunur.

²⁷ Məsihi. Divan / Məsihi. Tərtibçi və ön söz müəllifi Əlyar Səfərli. – Tehran: – 1998. – s.372.

Bu müxəmməslərdəki dilin sadəliyi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə yaxınlıq, bəzi bəndlərdəki real gözələ vurğunluğun açıq-aydın ifadəsi ədəbiyyatda öz müasirinin nəfəsini, həyəcanlarını parlaq bir gerçəkliklə əks etdirən XVIII əsrin qüdrətli şairi M.P.Vaqifin əsərlərini xatırladır:

*Nola gər əl versə ol sərvədü siməndam,
Dolanıb başına öpmək ayağın, almaq kam,
Ey ki, olmuş iki zülfün hər iki aləmə dam,
Ey mənim şamimi sübh eyləyəni sübhimi şam,
Mən sənin türreyi-tərrarına qurban olum²⁸.*

Şairin müxəmməsinin hər bir bəndi aşiqin sevgilisindən şikayət kimi səslənir. Burada Qövsinin klassik irsdən bəhrələndiyini də (Füzulinin “Məni candan usandırdı” misrasını bir başqa variantda işlətməmişdir), şeirdə insan duyğularının real əksinə doğru irəlilədiyini, canlı danışıq dilinə daha artıq dərəcədə yaxınlaşdığını da görürük.

Türkcə divanı son dövrlərdə Bakıda nəşr edilmiş XVII əsr şairimiz Mürtəzaqulu xan Şamlu Zəfərin ana dilində dörd müxəmməsi vardır. Onun müxəmməslərindən ikisi lirik-aşıqanə mövzudadır. Zəfərin “Ey könül” rədifli digər iki şeiri mövzuca da yaxındır. Sanki, birinci şeirdə ürəyini tam boşalda bilməyən şair ikinci şeiri yazmaq qərarına gəlmişdir. O, hər iki müxəmməsində oxucuya dünya nemətlərinə uymamağı məsləhət görür. Mənbələr göstərir ki, Zəfərin bu şeirlərdə həyatı barədə dedikləri real tarixi gerçəklikdir. Fikrimizcə, həyatından məqamları şeirində əks etdirməsi, Zəfərin anadilli poeziyamızın inkişafındakı mühüm xidmətlərindən biri, şeirimizin realizmə doğru irəliləyişinin əlaməti kimi dəyərləndirilməlidir. Mürtəzaqulu xanın insanların vəfasızlığından, həyatdakı ədalətsizliklərdən şikayətlərlə dolu haqqında danışdığımız müxəmməsləri etiraz ruhuna, bir sıra digər cəhətlərinə görə bir əsr sonra ədəbiyyata gələcək M.P.Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsini xatırladır.

²⁸ Təbrizi, Qövsü. Divan / Nəşrə hazırlayan və ön söz müəllifi Paşa Kərimov.
– Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s.443.

Səfiqulu bəy Səfi, Məlik bəy Avcı, Kəşfi, Rövnəqi, Şükrinin müxəmməs və təxmisləri lirizmi, yüksək bədii keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın **“XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı”** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının forma və məzmun xüsusiyyətləri”** adlı birinci paragrafda həmin dövr ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, ədəbi prosesdə müxəmməs, nəzm şəklində yazılan əsərlərin oynadığı roldan bəhs olunur. Bu əsrdə şifahi xalq şeiri formalarında yazılan əsərləri – qoşma, gəraylı, təcnis və bayatıların sayı xeyli artır, dövrün bir sıra müqtədir sənətkarları hiss və fikirlərini bu janrlarda ifadə etməyə üstünlük verirlər. Məlumdur ki, folklor janrları, xüsusilə də qoşma ədəbiyyatımızda realizm və fərdi üslub konsepsiyasının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Şeir dilinin sadələşməsində, xalq dilinə yaxınlaşmasında da bu janrların mühüm rolu müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən göstərilmişdir. XVIII əsrin görkəmli sənətkarları Vidadi və Vaqifin yaradıcılığında qəzəl mühüm yer tutsa da, fikrin, sosial problematikanın daha obrazlı ifadəsi baxımından qoşma böyük önəm daşıyırdı. Ədəbiyyatımızda keçid dövrü sayılan XVIII əsrdə baş verən “janr yenidənqurması” prosesinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, qəzəlin fəaliyyət dairəsi qoşma fonunda məhdudlaşdırılır, qəsidə və qitədə isə istifadə xeyli azalır, lakin klassik janr olan müxəmməsin tətbiq sahələri genişlənir. Əsərlərində XVIII yüzillikdə baş vermiş bir sıra hadisələri mümkün qədər təfərrüatla, dəqiqliklə, realistcəsinə əks etdirməyə çalışan şairlər öz mənzumələrini yazarkən, əsasən, bu janra müraciət etdilər. Müxəmməsin müəllifin fərdi üslubi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasındakı rolu da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bütün bu sadalanan cəhətlər müxəmməsi əsrin aktual janrına çevirdi.

XVIII Azərbaycan şairlərindən Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Hüseyn xan Müştəq, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri günümüzdə çatmışdır. Bundan başqa, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları üzərində aparılan araşdırmalarımız nəticəsində əsrin Zari Ərəşi, Safi, Aşıq Saleh,

Mövlana Kazım, Asəf Şirvani, Mənsəbi Ağdaşi, Molla Güllü Zəlami kimi şairlərinin yeni aşkar edilmiş müxəmməs və təxmisləri nəzərdən keçirilmişdir.

XVII əsrin sonları – XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış Nişat Şirvani dövrünün tanınmış sənətkarı olmuşdur. Nişatı “Şirvan şairlərinin mötəbərlərindən birisi” adlandıran F.Köçərli onun qəzəllərindən başqa, müxəmməs və mürəbbələrinin də olduğunu göstərmişdir²⁹. Şairin şeirlərinin əsas mövzusu məhəbbət lirikası olsa da, onun əsərlərində didaktika, zəmanədən şikayət motivləri də mühüm yer tutur. Ağa Məsih, Vaqif, Zülali kimi şairlərin Nişatın şeirlərinə nəzirə yazmaları göstərir ki, XVIII əsr sənətkarları arasında o, böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

Nişatın “Olasan” rədifli 5 bəndlik müxəmməsində lirik qəhrəman ona əzablar verən məşuqəsinin aşiq olub hicran qəminə düşməsinə və beləliklə, indiyədək onun nələr çəkdiyini başa düşməsinə arzuladığını bildirir. Onun “Axır” rədifli 5 bəndlik, məhəbbət mövzusunda yazılmış müxəmməsinin dili sadədir, müəllif xalq dilindən ifadələr, nida sözləri işlətməklə, məşuqəyə bilavasitə müraciət etməklə, öz-özünə sual verib, cavablandırmaqla səmimilik, emosionallıq yaradır, özünü oxucuya mümkün qədər yaxınlaşdırır.

Nişat “Göstərdi mənə dün biri bir qaşıl halı” misrası ilə başlanan 5 bəndlik müxəmməsində şair və şeir sənəti barədə bəzi fikirlərini bildirmiş, dövrandan, özünə qarşı münasibətdən narazılığını ifadə etmişdir. Müəllif şeirə meyil edən bir gözələ üz tutub ona bir neçə nəsihət verir:

*Ey pakzəmir, ayineyi-ərseyi-dövrən,
Şairliyə yüz qoyma, edər kim, səni heyran,
Qürbətdə gərək gün keçirə mərdi-süxəndan,
Kəm qiymət olur suda ikən gövhəri-qəltan,
Yəni hünər avarə qılar əhli-kamalı.³⁰*

²⁹ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] /F.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.236.

³⁰ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] /F.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.277.

XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış Şakir Şirvaninin səkkiz müxəmməsindən altısı beş, biri dörd, biri isə altı bənddən ibarətdir. Bu şeirlərdə ilkin nəzərə çarpan cəhət dünyəvilik, dilin sadəliyidir. Şakir müxəmməslərində real gözəlləri, onlara olan məhəbbətini tərənnüm etmişdir. Maraqlıdır ki, dövrünün tələbi kimi müxəmməsə üstünlük verən şair “Nisbət qılmışam” rədifli şeirində sevgilisini müxəmməslə mədh etdiyini vurğulayır:

*Afərin kim, xoş müxəmməs söylədin, təfhim ilə,
Sevgilim, hər dəm səni mədh eylərəm təkrim ilə*³¹.

Emosionallığı, oynaqlığı artırmaq üçün şair müxəmməsində eyni sözün təkrarını (“Aşiqəm, aşiq”) rədif kimi seçmişdir. Şakir müxəmməslərini məşuqəyə müraciət şəklində qurmuşdur ki, bu da səmimiyyəti artırır. Şair müxəmməslərin misralarında adını təkrar işlətməklə də emosionallığı, səmimiliyi artırabilmişdir.

F.Köçərlinin “*rəvantəb şair*”³² adlandırdığı Məhcür Şirvani XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış görkəmli sənətkarlardandır. Onun şeirlər toplusuna müxtəlif janrlarda yazılan əsərlərlə bərabər, 10 müxəmməs, 1 təxmis daxil edilmişdir. Məhcürün bütün müxəmməsləri məhəbbət mövzusunda, klassik qafiyə quruluşuna malik (aaaaa, bbbba...) müxəmməslərdir. “Çıxdı seyr etməyə bir neçə məhruxsarlar” misrası ilə başlanan müxəmməsdə maraqlı forma özəlliyi vardır. Birinci bəndin bütün misraları növbə ilə sonrakı bəndlərin sonuncu misraları kimi təkrarlanır. Üç müxəmməsin isə bütün bəndlərinin sonunda bir misra eynilə təkrarlanır.

XVIII əsrin ən görkəmli şairlərindən biri, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı Ağa Məsih Şirvaninin əlimizdə olan 10 əsərinin altısının müxəmməs formasında yazılması onun dövrünün tələblərindən çıxış edərək bu janra xüsusi önəm verdiyini göstərir.

On bənddən ibarət “Gərək” rədifli müxəmməsinin birinci bəndində “İntixab içrə bu nisbət şuxi-bihəmta gərək” deyən Ağa

³¹ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] /F.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.284.

³² Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] /F.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.509.

Məsih şeir boyu “əsl gözəl necə olmalıdır” sualına cavab verir, qadın gözəlliyi barədə fikirlərini bildirir:

*Xoş həya ismətnişanı müdrikü fəhmidəraz,
Aqilü agahü halü hər işi əla gərək*³³.

XVIII əsr ədəbiyyatımızın dünyəviləşməsində, lirik şeirin məhəbbət obyektinin konkretləşdirilməsində, real şəxsi xüsusiyyətlərə malik gözələ çevrilməsində Ağa Məsihin özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Sonralar Molla Pənah Vaqif bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Vaqif Ağa Məsihin nəzərdən keçirdiyimiz “Gərək” rədifli müxəmməsinə nəzirə olaraq eyni rədifli 6 bəndlik müxəmməs yazmışdır. Vaqif də şeirində gözəlin mənəvi aləminə fikir verir. Onu “*əhli-irfan, nüktədan, şairsevən, aşıqparəst*”³⁴ görmək istədiyini bildirir. Fikrimizcə, M.P.Vaqifin müxəmməslərini mövzusa görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) Lirik-aşıqanə şeirlər; 2) saqqala həsr edilmiş yumorlu şeirlər; 3) müxtəlif əşya və geyimlərlə bağlı yazılmış şeirlər; 4) Tiflis şəhəri ilə bağlı şeirlər; 5) İbrahim xanın qızının Tehrana ərə getməsi münasibətilə yazılmış şeir; 6) ictimai məzmunlu şeirlər.³⁵

Molla Pənahın müxtəlif əşya və geyimlərlə bağlı yazılmış müxəmməsləri onun anadilli ədəbiyyatımıza yeni mövzular gətirmiş novator sənətkar olduğunu göstərən əsərlərdir. Şair tufəng, kürk, şalvar və çuxaya müxəmməslər həsr etmişdir. Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsi ədəbiyyatımızda ictimai lirikanın ən mükəmməl nümunələrindəndir. Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu 13 bəndlik şeirdə müəyyən süjet xəttinin olduğunu görmək mümkündür:

³³ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 6. – 1988. – s.310.

³⁴ Vaqif, M.P. Əsərləri / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: A. Dadaşzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988.

³⁵ Мустафаева, Н. Жанр «мухаммас» в азербайджанской литературе XVIII века // Закарпатські філологічні студії, – 2018. Випуск 3. Том 1, – с.142-145.

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biatü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm təhsili-hacət görmədim*³⁶.

Təkcə bu bənd elə güclü, ağır ittiham kimi səslənir ki, əgər Molla Pənahın bir sıra əsərləri kimi bu şeirinin də sonrakı bəndləri məhv olsaydı, o yenə də şairin ən dəyərli əsərlərindən hesab olunacaqdı. Sonrakı bəndlər cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqə nümayəndələrinin əqidəsizliyinin, mənəviyyatsızlığının tənqidinə həsr edilib. İkinci bənddə sultanın da, dərvişin də, yoxsulun da yeganə məqsədinin dünya malını əldə etməkdən ibarət olduğundan danışılır. İndiyədək hadisələri kənardan dəyərləndirən müəllif bu bəndin sonunda özü də iştirakçıya çevrilir, şəxsi müşahidəsini oxucuya çatdırır:

Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsi XVIII əsrdə cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlığı, ədalətsizliyi, ümumiyyətlə, insan xasiyyətindəki nöqsanları, vəfasızlıq və xəyanətkarlığı amansızcasına tənqid edən möhtəşəm bir sənət abidəsidir. Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri onun yaradıcılığının, bütövlükdə XVIII əsr ədəbiyyatımızın əsas aparıcı təmayüllərini, realizmə, dünyəviliyə, real gerçəkliyin əksinə meylin artdığını bariz şəkildə əks etdirir.

İkinci fəslin “**XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzulu müxəmməslər**” adlı ikinci paragrafında göstərilir ki, sözügedən dövrün ədəbiyyatında tarixi hadisələrin, konkret tarixi şəxsiyyətlərin əksi mühüm yer tuturdu. Bu meyli ədəbiyyatda “*yeni bir hadisə*” adlandıran H.Araslı dövrün tarixi mənzumələrini oçerkə bənzətmişdir³⁷.

XVIII yüzillikdə qanlı, faciəli hadisələr çox olmuşdur və təbii ki, bunları təsvir edən mənzumələrdə qəmli, kədərli notlar üstünlük

³⁶ Vaqif, M.P. Əsərləri / Vaqif. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: A. Dadaşzadə. – Bakı: Yazıçı, – s.127.

³⁷ Araslı, H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 1956. – s.184.

təşkil edir. Dövrün tarixi mövzuda yazılmış müxəmməslərində tendensiyaçılıq özünü açıq şəkildə göstərirdi, müəllif tərəfdarı olduğu, ədalətli, haqlı olduğuna inandığı şəxsi birtərəfli qaydada tərifləyir, onun düşmənlərini tənqid edir, lənətləyir. Lakin bununla yanaşı, bu əsərlərdə tarixi gerçəkliyə, bir sıra təfərrüatlara diqqətlə yanaşıldığını görürük. Real həyat gerçəkliyinə əsaslanması XVIII əsrdə yazılmış tarixi mənzumələrin ən diqqətəlayiq cəhətidir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir ki, bu tarixi mənzumələr yüksək bədii keyfiyyətləri ilə seçilir, bu əsərlərdə şeirin forma gözəlliyinə, dilin obrazlılığına, eyni zamanda xəlqilik və sadəliyinə xüsusi fikir verilmişdir. XVIII əsrdə müxəmməs janrında yazılmış aşağıdakı tarixi mənzumələri tədqiqata cəlb etmək imkanımız vardır: Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan”; Ağa Məsih Şirvaninin “Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrası ilə başlanan mənzuməsi; Şəkili Nəbinin “Yenə”, “Küngüdə”, “Ağlar” və “Bu gün” rədifli şeirləri; Molla Vəli Vidadinin “Bu gün”, “Bax” rədifli müsibətnamələri; Muxtar adlı şairin mənzuməsi.

Şakir Şirvaninin 28 bənddən ibarət “Üçün” rədifli “Əhvali-Şirvan” mənzuməsi 1743-cü ildə Şamaxıda baş vermiş qanlı hadisəni, tarixi faciəni təsvir edir.

Nağıletmə təhkiyəsi ilə diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də Ağa Məsih Şirvaninin 1749-cu ildə yazdığı “Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrası ilə başlanan tarixi mənzuməsidir. Qırx beş bənddən ibarət, müəllifin özünün dastan adlandırdığı bu müxəmməs janrında yazılmış mənzumə baş vermiş real tarixi hadisələri təfərrüatları ilə əks etdirdiyindən onu realist ədəbiyyatın nümunəsi hesab etmək olar. Burada Şakirin əsərindən daha geniş tarixi lövhələr təsvir edilmiş, daha çox sayda coğrafi adlar çəkilmişdir. Mənzumədə müəllif bilavasitə şahidi olduğu, Nadir şahın ölümündən iki il sonra, 1749-cu il iyunun 13-də Şahsevən Əhməd xanın on iki min Şahsevən və Muğan atlıları ilə Şirvana hücumunu, bu zaman müşahidə etdiyi faciələri qələmə almışdır. Ağa Məsih Şahsevən Əhməd xanın sadəcə Şirvana hücumunu deyil, bu riyakar, nadan hərbcinin bütün fəaliyyətini, təxminən, on iki il ərzində törətdiklərini nəzərdən keçirir, onu tamahgirliyin, qeyri-insaniliyin, zorun, şərin, məkrin, zülm və qəddarlığın rəmzi kimi

təqdim edir, ölümünü isə haqq-ədalətin qələbəsi, qanunauyğun bir olay kimi dəyərləndirir. Əsərin sonunda müəllif bu hadisələrə ibrət gözü ilə baxmağı, gecə-gündüz Yaradana şükr etməyi məsləhət görür. Humanist şair mənzuməsində döyüşü təsvir etdikcə bu siyasi intriqanın qurbanlarını, həlak olub qanı ilə meydanı lələzara çevirənləri də yad etməyi unutmur:

*Müjdəyi-cəngə nisar oldu olacaq canlar,
Laləzar eylədi Ağsu çölünü al qanlar³⁸.*

İkinci fəslin **“XVIII əsrin cümlərdə qalan qeyri-mətbu müxəmməsləri”** adlı üçüncü paraqrafında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş XVIII əsr müxəmməsləri barədə məlumat verilir. XVIII əsr şairi Zari Ərəşinin öz əli ilə köçürdüyü B-1812 şifrlı əlyazma cümgdə onun 2 müxəmməs və 2 təxmisi vardır. Zarinin hər biri 5 bənddən ibarət 2 müxəmməsi barədə deyə bilərik ki, bu şeirlər dilinin sadəliyi, dünyəvi eşqi tərənnüm etməsi kimi cəhətlərinə görə XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ilə səsleşməkdədir. Birinci müxəmməsdə müəllif məşuqəsinin gözəlliyindən danışarkən onun xalını, üzünü, belini, ağzını, saçını, gözünü, alnını heyranlıqla təsvir edir. Şeirdə müəllif klassik poeziyanın ənənəvi obrazı olan Bülbülə müraciət edir, ona gülüstanı keyf-işrət məkanı sanmamağı məsləhət görür. İkinci müxəmməsində də şair sevgilisinin gözəlliyini mədh edir, belə gözəlliyə görə Yaradana alqışlayır. Zari təxmislərindən birini Füzulinin, digərini osmanlı şairi Baqinin qəzəlinə yazmışdır. Həmin cümgdə Məhcur Şirvaninin Füzulinin “Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən” misrası ilə başlanan 9 beytli qəzəlinə yazdığı 6 bənddən ibarət təxmisi vardır. Bu şeir Məhcurun şeirlər toplusuna düşməmişdir.

Həmin mənbədə rast gəldiyimiz Safi adlı şairin “Qoymuş ad” rədifli 5 bəndlik müxəmməsi sırf dünyəvi eşqə, real bir məşuqənin

³⁸ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 6. – 1988. – s.315.

gözəlliklərinin vəsfinə həsr edilmişdir. Bu şeirdə müəllif maraqlı bir poetik formadan istifadə edir: Sən demə, yanlış olaraq reyhan dəstini gözəlin saçını, cənnətdəki əfsanəvi Tuba ağacını onun qəddi, dünyanı əks etdirən Ayineyi-İskəndəri isə üzünü hesab etmişlər. Hər bəndin sonunda şair digər “yanlışıqları ifşa” etməklə yeni bir təşbih yaratmış olur.

Cümgədə XVIII əsr şairi Aşıq Salehin “Çünki bir şahı-cahanın əmrinə oldum müti” və “Ey könül, çəkdim riyazət, yar qədrin bilmədi” misraları ilə başlanan 4 və 5 bəndlik 2 müxəmməsi vardır. Aşıq Salehin bu müxəmməsləri, xüsusilə də “Bilmədi” rədifli ikinci şeiri, ilk növbədə, dilinin sadəliyi, danışmaq dilinə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Aşıq Salehin başqa bir müxəmməsində də qoşma və gəraylılarda gördüyümüz səmimiyyət ilkin nəzərə çarpan cəhətlərdəndir.

XVIII əsr şairi Mövlana Kazım Qurannəvisin əlyazmada rast gəldiyimiz müxəmməsinin dili sadə olsa da, qafiyə sözlər adi oxucunun başa düşmədiyi ərəb sözləridir. Mövlana Kazımın birinci müxəmməsi 5, ikincisi 6 bənddən ibarətdir.

Asəf Şirvaninin cümgədəki 5 bəndlik müxəmməsində dövrün lirik poeziyasının ümumi ruhu müəyyən dərəcədə əksini tapmışdır.

XVIII əsr şairi Mənsəbi Ağdaşının cümgədə saxlanan şeirləri Hafiz qəzəlinə farsca 7 bəndlik təxmisdən, azərbaycanca 1 qəzəldən və Füzuli qəzəllərinə 2 təxmisdən ibarətdir. Mənsəbi Füzulinin 7 beytlik “Ətəgin” rədifli qəzəlinə 7 bəndlik təxmisi yazmışdır. O, bəndlərdə misralarını ardıcıl nəql etmə üsulu ilə düzmüşdür ki, bu da şeirin bir müəllif tərəfindən yazıldığı təəssüratı oyanır.

Cümgədə şirvanlı şair Nəbinin Füzulinin “Qıldı ol sərv səhər naz ilə həmmamə xuram” misrası ilə başlanan 10 beytlik qəzəlinə 10 bəndlik təxmisi vardır. Nəbi əlavə etdiyi misralarda həm uğurlu qafiyələr tapmış, həm də orijinal keçid etmiş, fikir ardıcılığını təmin etməyə nail olmuşdur.

Molla Gülü Zəlaminin eyni cümgədə saxlanan, Füzulinin “Yetməzmi” rədifli qəzəlinə yazdığı 7 bəndlik təxmisi müəllifin dahi şairin əsərinə həssaslıqla yanaşması, dilinin sadəliyi, keçidin orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Göründüyü kimi, əlyazmalardan aşkar etdiyimiz XVIII əsrdə

yazılmış müxəmməs və təxmislər, əsasən, şirvanlı şairlərin qələminin məhsuludur. Lakin yeni ədəbi faktlar həmin dövrdə yalnız bir lokal Şirvan bölgəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın ədəbiyyatını daha hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu şairlər istedadları, ədəbi zövqləri, ədəbiyyata dərinədən bələdlikləri hesabına əsl sənət nümunələri yaratmışlar. Onların adı, əsərləri XVIII əsr ədəbiyyat tariximizdə layiqli yerini tapmalıdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı**” adlanır. “**XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının yeri və rolu**” adlı ilk paraqrafda göstərilir ki, bu dövrdə qəzəl, qoşma, mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, tərcibənd, tərkibənd, müstəzad ən çox istifadə edilən janrlar idi. Əhəmiyyətinin, ondan istifadənin, mövzu rəngarəngliyinin artması, janrdaxili forma dəyişiklikləri baxımından müxəmməs janrının XIX əsrdəki inkişafı nəzərəçarpandır. Əsrin ən görkəmli sənətkarları müxəmməs janrına müraciət edərək ən müxtəlif mövzularda əsərlər yazmışlar. Tədqiqatçılar, xüsusilə də Araz Dadaşzadə bu janrın XVIII əsrdə çiçəklənmə dövrünü yaşadığını göstərmişlər. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra cəsarətlə iddia edə bilərik ki, müxəmməs XIX əsr poeziyamızda XVIII əsrdəkindən daha geniş vüsətlə inkişaf etmişdir. Bu yüzillikdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Abdulla Canı oğlu, Baba bəy Şakir, Mustafa ağa Arif, Kazım ağa Salik, Əbdürrəhman ağa Şair, Seyid Əbülqasim Nəbati, Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Mirhəməzə Nigari, Sədi Sani Qarabaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Mücrim Kərim Vardani, Molla Qasım Zakir və bir çox başqa şairlər müxəmməs yazmışlar. Dövrün müxəmməs müəllifləri içində Qasım bəy Zakirə xüsusi önəm verən T. Kərimli yazır: “*XIX əsrdə müxəmməs janrının ənənələri əsasən Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında davam və inkişaf etdirildi*”³⁹.

Sədi Sani Qarabağının divanında üçü təxmıs olmaqla 31 müxəmməsi vardır. Bu şeirlərin içində lirik-aşıqanə mövzulu şeirlər

³⁹ Kərimli, T. Müxəmməs // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü, – Bakı: Elm, – 2006. – s.358.

sayca üstünlük təşkil etsə də, vətənpərvərlik mövzulu, maarifi, təhsili təbliğ edən, cəmiyyətdəki nöqsanları pisləyən, tövbənamə xarakterli müxəmməslər də vardır. Sədi Saninin müxəmməslərində, xüsusilə də onun “Görmədim” rədifli şeirində Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında, müxəmməşçiliyində Vaqifin təsiri danılmaz faktdır. Vaqifin səlafi olan Sədi Sani Qarabağının əsərlərinin mövzu dairəsini daha da genişləndirdiyini görürük. Onun ictimai mövzulu müxəmməslərinin sayı daha çoxdur.

Ədəbiyyat tariximizdə ən dəyərli əsərlərdən biri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində yaşamış “Şair” təxəllüslü Əbdürrəhman ağa Dilbazoglunun müxəmməs şəklində yazdığı mənzumədir. Şair dəfələrlə nəzərə çatdırır ki, o, əsərini yalnız Cavad xana deyil, eyni zamanda, qəhrəman gəncəlilərin fədakarlıqla vətəni müdafiə edərək canlarından keçmələrinə, şəhidlik zirvəsinə ucalmalarına ithaf etmişdir. Qəhrəman Cavad xanla yanaşı, bütün xalqın, sırası insanların da hörmət və ehtiramla anılması təkcə bu mənzumənin müəllifi deyil, bütün XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nailiyyəti hesab edilməlidir:

*Gəncəli xəlqi şəhadət qıldı Həqqə can fəda,
Kimi məzlum, kimi azadə qalub əndər-bəla
Hər biri bir bəzmiyə yüz dərdə oldu mübtəla,
Yadına gəlməz məgər məzlumi-dəşti-Kərbəla,
Ey utanmaz çərxi-zalim, Əhmədi-Muxtardən⁴⁰.*

Şeirin sonunda müəllif əmin olduğunu bildirir ki, şəhid olmuş Cavad xanın, gəncəlilərin intiqamı mütləq alınacaqdır.

Qeyd edək ki, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında tarixi-vətənpərvərlik, ictimai, eləcə də lirik-aşıqanə mövzuların ifadəsində müxəmməs və qoşma janrlarının daha sıx nəzərə çarpdığını görürük. Qəzəl bu dövrdə qəsidə kimi əhəmiyyətini itirməsə də, ənənəvi olaraq məhəbbət lirikasına xas olmuşdur.

⁴⁰ Qayıbov, H. Ə. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir / H.Ə.Qayıbov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 1989. – s.123.

Mirzə Baxış Nadimin (1780-1878) müxəmməs nəzm şəklində yazdığı mənzumələri diqqəti cəlb edir. Onun tarixi mənzumələrindən 44 bənddən ibarət olan birincisində 1803-1804-cü illərdən 1833-1834-cü illərə qədər təxminən 30 il ərzində Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələr, çar Rusiyası qoşunlarının işğalçılıq yürüşləri, Azərbaycan xanlarının müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, məğlubiyyətə uğramaları təsvir olunur. Görünür ki, müəllif həmin dövrdə baş verən hadisələrə ayıq gözlə baxmış, çarizmin istilaçılıq siyasətini dərk etmiş, mənzumələrində vətəninə sevnən, həmvətənlərinin halına ürəkdən acıyan bir ziyalı kimi çıxış etmişdir. Mirzə Baxışın 11 bəndlik “Haray” rədifli müxəmməsində rus qoşunlarını geri oturtmaq üçün Azərbaycana gələn İran əsgərlərinin yerli əhalini incitmələri, onları soyub-talamaları təsvir edilir. Şairin 8 bəndlik “Gedər” rədifli müxəmməsində Quba və Dərbənd xanı Fətəli xanın oğlu Şıxəli xanın rus işğalçılara qarşı mərdliklə döyüşməsindən danışılır.

Əndəlib Qaracadağının bəzi şeirlərində tarixi hadisələrə vətəndaşlıq mövqeyini görmürük. Məlum olduğu kimi, Əndəlib Cənubi Azərbaycandan gələrək əvvəlcə İrəvan xanı Sərdar Hüseyn xanın yanında mirzəlik etmiş, 1827-ci ilin oktyabrında çar Rusiyasının generalı F.Paskeviçin başçılıq etdiyi qoşunlar tərəfindən şəhər işğal edildikdən sonra İrəvan divanbəyisi mayor Şubinın yanında katiblik vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Şair Sərdar Hüseyn xana da, Şubinə də müxəmməs janrında şeir həsr etmişdir. Bu əsərlərdə şəhərin azərbaycanlı hakimi də, işğalçı rus ordusunun nümayəndəsi də, demək olar ki, eyni ruhda, oxşar bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməklə tərif olunur.

III fəslin II paragrafı **“XIX əsr Azərbaycan müxəmməslərində məhəbbət lirikası”** adlanır. XIX yüzil Azərbaycan poeziyasının bütün janrlarında olduğu kimi, müxəmməs şəklində ən çox yazılan şeirlər lirik-aşıqanə mövzudadır. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti dünyəvi eşqin tərənnümünə həsr edilib. Dövrün əksər şairləri məhəbbət mövzusunda müxəmməs yazmışlar. Bu əsərlərin sayı o qədər çoxdur ki, onların müəlliflərinin hamısının adını sadalamaq belə, çətindir. Nizami, Rumi, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Nəsimi, Füzuli və başqa klassiklərin irsindən bəhrələnən XIX

Əsr şairlərimiz məhəbbəti insanı ucaldan yüksək hiss, mütərəqqi fəlsəfi ideyaların qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirir, insan azadlığına dair humanist fikirlər təbliğ edirdilər. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım bəy Zakir (1784-1857) müxəmməs janrının mövzu dairəsinin genişləndirilməsində mühüm xidmətləri olan, istər lirik-aşıqanə, istərsə də ictimai mövzularda müxəmməslər yazmış sənətkardır. Şairin lirik mövzulu müxəmməslərinin ən səciyyəvi cəhətləri bu əsərlərdə həyatı gözəlliyin dünyəvi eşqin tərənnüm, real insan münasibətlərinin test edilməsindən, dilin sadəliyindən ibarətdir. Bu şeirlərdə müəllif həyatla bağlı, nikbin bir adamdır, insani münasibətlərdə, ünsiyyətdə gözəlliyə, səmimiliyə, mehribanlığa meyil edir. Onun gözəlin məclisdə oynamasına həsr etdiyi “Oynar” rədifli müxəmməsi gerçəkliyi realistcəsinə əks etdirməsi və yüksək poetik zövqü ilə Vaqifin şeirlərini, bir sıra aşiq ədəbiyyatı nümunələrini xatırladır. Zakirin müxəmməslərində, eyni zamanda, Füzuli və Vaqifin təsiri hiss olunur, yüksək obrazlılıq, bədi kəşflər, gözlənilməz təşbihlər bu əsərlər üçün xarakterikdir. Qasım bəy “Gələcəkdir” rədifli müxəmməsində qarışıq hissləri, kədər qarışıq sevinci ifadə etməyə qadir sənətkar olduğunu sübut etmişdir.

F.Köçərlinin Qasım bəy Zakirin və Mirzə Fətəli Axundzadənin müasiri⁴¹ adlandırdığı Molla Qasım Zakirin “Ey ləbləri badə, gözü məstan bala sərxoş” misrası ilə başlanan 7 bəndlik müxəmməsində aşiq şeirinin güclü təsirini görürük. Molla Qasım Zakir şeirlərində, o cümlədən müxəmməslərində Vaqifin irsindən bəhrələnmişdir. Onun aşağıdakı bəndlə başlanan müxəmməsində gözəllərə münasibətdə Molla Pənah zövqü əks olunmuşdur:

*Bir mahvəşin felinə düşdüm, teli nazik,
Rüxsarına həmta demək olmaz, güli nazik,
Ətvəri əcaib, xuyu gökçək, halı nazik,*

⁴¹ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cilddə] / F. Köçərli – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.457.

*Şümşadə bərabər degil, əmma əli nazik,
Bir gərdəni mina, sinə qağum, beli nazik⁴².*

Göründüyü kimi, məşuqənin zahiri gözəlliyi ilə yanaşı, daxili dünyası, xasiyyəti də dəyərləndirilir. Şairin “Gərək” rədifli müxəmməsində də qadın gözəlliyinə Vaqif meyarı ilə yanaşıldığını görürük. Molla Qasım Zakirin “*Ey gül, səni eşq əhlinə biganə deyillər*”, “*Bir dilbərə can ver ki, cəfadır deməsinlər*”, “*Ey gül, bu lətafətdə sənə yoxdu qərinə*” misralarıyla başlanan və bir sıra digər müxəmməslərində dilin sadəliyi, səmimilik ilkin diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Şair bu əsərlərini müraciət formasında yazıb, sanki, həmsöhbətlərini, məşuqəsini söhbətə cəlb etmək istəyir. Molla Qasım “Gəlin” rədifli müxəmməsində təkrir və daxili qafiyələrin köməyi ilə oynaqlıq, şux ovqat yarada bilmişdir.

Molla Qasım Zakirin Salman Mümətazın “El şairləri” toplusuna daxil edilmiş cığalı müxəmməsi də diqqəti cəlb edir. Cığalı müxəmməs XIX əsrdə meydana çıxmış janrdır, əvvəlcə aşıq şeirində, sonra isə klassik poeziyada işlədilmişdir. İlk öncə şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına cığalar – kiçik bəndlər əlavə edilərək yeni janrlar yaradılmışdır. Cığalar şeirin məzmununa yeni rəng qatır, onu daha oynaq edir. Molla Qasımın lirik-aşıqanə mövzulu cığalı müxəmməsində və əksər cığalı müxəmməslərdə dördüncü misradan sonra “ağa” adlanan dörd qısa misradan ibarət parça gəlir, sonra bəndin birinci, uzun misrası verilir və bənd tamamlanır:

*Əğyarı, gəl ey dost, kənar et, səni-tarı,
Bir rəsmi pəsəndidə şüar et, səni-tarı,
Bir yarına lütf ilə güzər et, səni-tarı
Bir ləhzə kənarında qərar et, səni-tarı
Bimunisü zarəm,
Dilxəstə fikarəm,
Bisəbrü qərarəm,*

⁴² Qayıbov, H. Ə. Azərbaycanca məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir / H.Ə.Qayıbov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 1989. – s.46.

*Mən aşiqi-zarəm,
Fikri-dili bu aşiqi zar et, səni-tarı*⁴³.

Qeyd edək ki, müxəmməsin XIX əsrdə meydana çıxmış başqa bir növü müxəmməsi-bəhri təvil yazılı ədəbiyyatla bağlıdır, ilk nümunəsi Abdulla bəy Asiyə (1841-1874) məxsusdur. A.Asinin müxəmməsi-bəhri təvilində əvvəlcə müxəmməs bəndinin üç misrası, sonra bəhri-təvil formasında əlavə parça, axırda isə müxəmməsin son iki bəndi gəlir. Abdulla Cami oğlu, Məlikballı Qurban, Mücrim Kərim Vardani, Heyran xanım, Əbülqasim Nəbati, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Kazım ağa Salik, Əndəlib Qaracadaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Seyid Əzim Şirvani, Sədi Sani Qarabağinin lirik müxəmməslərinin dili sadəliyi, axıcılıq, dünyəviliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dövrün məhsulu olan Əndəlib Qaracadaği, Mirzə Ələkbər Növrəs, Mustafa ağa Şuxi, Əbülhəsən Vaqif və başqalarının təxmisləri, əsasən, Füzuli qəzəllərinə yazılmışdır.

“XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi və dini səciyyəli müxəmməslər” adlanan üçüncü paragrafda qeyd olunur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dövrandan narazılıq, zamanədən şikayət motivləri də kifayət qədər geniş yayılmışdı. Şairlər müxtəlif janrlarda, o cümlədən müxəmməslərdə feodal cəmiyyətinin qanun-qaydalarından, sosial bərabərsizlikdən şikayət edir, şəxsiyyət azadlığını təbliğ edən humanist fikirləri irəli sürürdülər. Realist satira dövrün poeziyasının əsas qollarından birini təşkil edirdi. Bu cür əsərlərdə sosial-iqtisadi həyatdakı ictimai və milli zülmə, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı etiraz, çar məmurlarının, yerli xan, bəy və ağaların özbaşınalığından, rüşvətxorluğundan narazılıq əsas mövzu idi. Orta əsrlərdən bəri klassik ədəbiyyatda mövcud olan həcvə müraciət artmışdı. Ayrı-ayrı şəxslərə qarşı ədavət, nifrət hissindən yaranan həcvlərlə yanaşı, ictimai bəlalara qarşı yönəlmiş elə həcvlər də var idi ki, onları satirik poeziyanın uğurlu nümunəsi hesab etmək olar. XIX əsr Azərbaycan şairlərindən Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim,

⁴³ Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri) / S.Mümtaz. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s.60.

Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Əmin Dilsuzun satirik mövzulu müxəmməslərinin olduğunu qeyd etmək istərdik. Əsrin digər şairləri: Kazım ağa Salik, Mirzə İsmayıl Qasir, Sədi Sani Qarabaği və başqalarının cəmiyyətin eyiblərini pisləyən ictimai məzmunlu müxəmməsləri vardır.

Maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında cəmiyyətdəki nöqsanların ümumi tənqidi ilə bərabər, satirik ifşa çox güclüdür. Zakir çar məmurlarının zəhmətkeş sadə insanlara qarşı özbaşınalığına dözə bilmir, şeirlərində tənqid və ifşa edirdi. Şair zəmanədən şikayət, dövrün insanlarından, onların iman və əxlaqından narazılıq pafosuna görə Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsinə yaxın olan “*Görün bu çərxi-dunpərvər nə növü ruzigar eylər*” misrası ilə başlanan müxəmməsində cəmiyyətin müxtəlif təbəqə nümayəndələrini nəzərdən keçirərək onların bəd əməllərini pisləyir, yaranmış vəziyyətin əsas səbəblərini insanlarda inamın itməsində, onların Allahdan üz çevirib şeytana tabe olmasında görür. Zakirin “Eylər” rədifli müxəmməsi onun yaradıcılığında, ictimai məzmunlu poeziyasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fikrimizcə, sənətkarı “*milli şair, əsrin aynası*”⁴⁴ adlandıran Firidun bəy Köçərli onun bu əsərini də nəzərdə tutmuşdur.

Baba bəy Şakir “Nəmirli Əmiraslan bəyin həcvi” adlı müxəmməsində məzlum xalqın mövqeyindən çıxış edərək komendanta rüşvət verib murov naibi vəzifəsinə sahib olduqdan sonra insanları vicdansızcasına soyan, hər cür yaramaz, vicdansız hərəkətlərə yol verən Əmiraslan bəyi ifşa edir, pisləyir. Tahirə Məmməd haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, *B. Şakir məmurların arxasında çar üsuli-idarəsinin durduğunu çox gözəl bilirdi*⁴⁵.

Mirzə Baxış Nadimin satirik məzmunlu şeirləri, əsasən, qoşma və qəzəl janrlarında yazılıb. Onun şeirləri içində Mahmud adlı rəncbərə ünvanlanmış 3 bəndlik müxəmməsi də vardır. Burada müəllif heç bir hüquqa malik olmayan kəndlinin məzlum vəziyyətini

⁴⁴ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – s.377.

⁴⁵ Məmməd, T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, – h. 1. – 2010. – s.102.

təsvir edərkən zəhmətkeş rəiyyəyə qeyri-insani münasibət bəsləyən hakim təbəqələri tənqid etmiş olur.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Dilsuzun “Ey əzizən, bir yaman dərdi içrə zarü müztərəm” misrası ilə başlanan 17 bəndlik müxəmməsində cəmiyyətdə insanların mənəvi düşkünlüyü, əxlaq normalarına riayət etməyərək öz vəzifələrində riyakarlıq, tamahkarlıq etmələri, haram işlər görmələri, əhalini aldadıb soymaqla məşğul olmaları kəskin satirik qələmlə ifşa olunur. Tənqid pafosuna görə Vaqifin “Görmədim”, Zakirin “Eylər” rədifli müxəmməsləri ilə səsləşən bu müxəmməsdə cəmiyyətin daha geniş təbəqələri, demək olar ki, Təbrizdə fəaliyyət göstərən bütün peşə sahibləri tənqid atəşinə tutulmuşdur. Bu müxəmməsin bir diqqətəlayiq cəhəti də odur ki, realist sənətkar konkret bir zamanda, öz dövründə, konkret məram və mühitdə - Təbriz şəhərində cərəyan edən hadisələri təsvir edir. Xalqın həyatına, Təbriz camaatının vəziyyətinə dərindən bələd olan Dilsuz cəmiyyətdə yaranmış mənəvi aşınmanı sosial-psixoloji cəhətdən çox dəqiq müşahidələrlə təsvir edib göstərir ki, daha çox qazanc əldə etmək istəyən mürdəşir və qəbirqazanlar hamının ölməsini istəyir, digər peşə sahibləri yalan danışır, haram işlər görürlər.

*Gər danışsan, deyərlər: əqli yoxdur, etməz ar,
Dinməsən, söylər: təkəbbürlüdür, edin ondan fərar,
Gər müsəlman olsa bunlar, bilgilə mən kafəram⁴⁶.*

“Tüccarların” rədifli 13 bəndlik müxəmməsində şair Təbriz tacirlərini tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şair deyir ki, tacirlər hacı olmaqdan da məqsədləri üçün istifadə edirlər, əjdaha kimi hamının malını öz kamına çəkirlər.

Kazım ağa Salik 1830-cu ildə İranda baş vermiş vəba epidemiyası nəticəsində minlərlə insanın ölümünə həsr etdiyi müxəmməsində bu hadisəni Allahın cəzası kimi mənalandırır. Ölkədə bəylər xalqa zülm edir, hakim təbəqə zəhmətkeşlərə,

⁴⁶ Dilsuz, M. Ə. Seçilmiş əsərləri / M.Ə.Dilsuz. – Bakı: Çıraq, – 2006. – s.193.

yoxsullara əl uzatmır, şər işlərə girişib xeyirdən uzaqlaşır. Alimlər və din xadimləri də vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmirlər. Yalan, hiyləgərlik, özbaşnalıq, rüşvət baş alıb gedir. Bunun nəticəsidir ki, Tanrı yer üzünə vəba kimi cəza göndərmişdir. Kazım ağa hamının adından Tanrıya üz tutub günahlarının bağışlanmasını diləyir.

Köhnə düşüncəli adamlar, fanatiklər Lənkəranda yeni üsulla məktəb açıb dərs deyən, xalqın maariflənməsi işinə böyük əmək sərf edən, yerli şairləri, ziyalıları birləşdirərək “Fövçül-füsəha” adlı məclisə rəhbərlik edən Mirzə İsmayıl Qasiri (1805 -1900) hər cür ləkələməyə çalışır, onu dinsiz adlandırırdılar. Şair bir sıra dost-tanışlarına yazdığı müxəmməs formalı mənzum məktublarında xürafatçılara, tərəqqi düşmənlərinə cavab vermiş, əsl məqsədini, xalqın tərəqqisi uğrunda təmənnəsiz fəaliyyətində cəkdiyi əziyyətlərdən bəhs etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına görkəmli maarifçi realist, satirik kimi daxil olan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) müxəmməs formalı satiralarında dövrün nöqsanlarını müxtəlif təbəqədən olan insanların – bəy, mülkədar, çar məmurları və ruhanilərin tamahkarlıq və riyakarlığını, zalımlıq və rüşvətxorluğunu tənqid atəşinə tutmuşdur. “Alimləri məzəmmət edən cahillər” adlı müxəmməsində o, alimlərin qeybətini edən nadanları gülüş hədəfinə çevirir. Şairin irihəcmli, 50 bənddən ibarət “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” müxəmməsi onun satirik yaradıcılığının ən dəyərli nümunələrindəndir. Bu əsərində şair yalançı bəyləri, rüşvətxor çar məmurlarını kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasında dünya, həyat, axirət barədə fəlsəfi düşüncələrə həsr edilmiş müxəmməslərə də rast gəlirik. Sədi Sani Qarabağının “Gələcəkdir” rədifli 5 bəndlik müxəmməsində həyatın sonunun çatacağından, axirət gününün gələcəyindən danışılır. Bu şeirdəki fikirlər Molla Vəli Vidadinin “Qalmaz” rədifli müsəddəsi ilə səsleşməkdədir. Sədi Sani Qarabaği müxəmməsində insanları qiyamət günü ilə qorxudaraq onları bəd əməllərdən cəkəndirməyə çalışır.

Mir Mehdi Xəzaninin (1811-1893) “Dünyanın məzəmmət haqqında” adlı 6 bəndli müxəmməsi eyni mövzuya, dünya

nemətlərinin, şan-şöhrəti, hakimiyyəti müvəqqətiliyinə, hər şeyin ölümə bitəcəyinə həsr edilmişdir.

İlk baxışdan Sədi Sani Qarabaği və Mir Mehdi Qarabaği və başqalarının yazdıqları bu cür şeirlərin dünyanın faniyindən bəhs etməsi qənaətinə gəlmək olar. Qeyd etmək istərdik ki, şairlərimiz dünyanın faniyindən danışmaqla, eyni zamanda, oxucuları bu ölümlü dünyada bəd əməllər törətməməyə, xeyirxah işlər görməyə çağırırdılar.

XIX əsr Azərbaycan şairləri, təbii ki, dindar idilər və onların əksəriyyəti dini mövzularda şeirlər yazmışlar. Dini şeirlərdə Allah, din yolunda fədakarlığı, qorxmazlıq, ideallara sədaqət, qüvvəsindən asılı olmayaraq düşməyə təslim olmamaq kimi fikirlər təbliğ olunurdu ki, bu da işğal olunmuş, ikiyə bölünmüş Azərbaycanda aktual səsəlməyə bilməzdi. Məhz bu xüsusiyyətinə görə Tahirə Məmməd dövrün dini ədəbiyyatını “dini müqavimət ədəbiyyatı” adlandırmışdır⁴⁷.

Mir Möhsün Nəvvab İmam Hüseynə həsr etdiyi müxəmməsində əsas diqqəti Kərbəla şəhidləri faciəsinin və onların düşmənlərinin cinayətinin böyüklüyünə yönəldilmişdir. Şeirinin sonunda müəllif İmam Hüseynə müraciət edir, qiyamət günündə ondan şəfaət diləyir. Bir çox başqa mərsiyə, sinəzən növhələrdə də eyni mənzerənin şahidi oluruq. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1875-1956) öz növhəsində anasının dilindən şəhid İmam Əliəkbərə müraciət edir, “Dur gedək, yatma quru yerdə, mələkmənzər oğul” deyir.

Həsənəli xan Qaradağının növhəsində İmam Hüseynin fədakarlığı, Allah, din yolunda canından keçməsi ən böyük qəhrəmanlıq kimi vəsf edilir:

*Bu nə övza? Nə əhvali-Hüseynindir, ey Xuda,
Ümmətin yolunda canü başından oldu cüda,
Canı cananın bilib cananıma canım fəda⁴⁸.*

⁴⁷ Məmməd, T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, – h. 1. – 2010. – s.117.

⁴⁸ Qaradaği (Xan Qaradağski), Həsənəli ağa. Fələyin bir belə dövrü olacaqmış. (şeirlər, tərcümələr, tarixi salnamə) / Həsənəli ağa Qaradaği. – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, – 2003. – s.130.

Mərsiyə ədəbiyyatının bütün nümunələrində şəhidlik ən yüksək, ali məqam kimi təqdim edilir.

Haşım bəy Saqib (1870-1931) müxəmməs formalı mərsiyəsində İmam Hüseyni müsəlmanların pak xasiyyətə sahib olmasının, xoşbəxtliyinin, xoş aqibətinin səbəbkarı hesab edir:

*Olmasaydı bu Hüseyn, pak olumu bir tinət?
Bu Hüseyn olmasa, bir nəfsdə olmaz qüdrət⁴⁹.*

Hüseyn Nadim Naxçıvani (1871-1927) növhəsində İmam Hüseynə Kərbəla meydanındakı silahdaşları adından müraciət edir, eyni zamanda, özünü də o dəstənin içində təsəvvür edir, sonda İmam Hüseynədən kömək istəyir.

Maraqlıdır ki, məsələn, Məhəmməd Əmin Dilsuz kimi mərsiyəxan şairin müxəmməs janrında növhə və sinəzəninə rast gəlmirik. Fikrimizcə, növhə və sinəzən yazanlar daha çox mürəbbə janrına müraciət etmişlər.

XIX əsr Azərbaycan şairləri müxtəlif mövzularda müxəmməslər yazmışlar. Orta əsrlərdən məlum olan qocalıq mövzusunə bu əsrdə də müraciət olunmuşdur. Qasım bəy Zakirin “Qocalıq”, “Ağarıbdır” rədifli müxəmməslərində Vaqifin eyni mövzulu şeirləri ilə əlaqə aydın şəkildə nəzərə çarpır. Şair qocalığın ürək açmayan, kədərli hallarını, gənclik illərini arzulamasını gülüslə, yumorla verir, kədərli mövzunu zarafat formasında çatdırır. Mirzə Həsən Qarabaği (1824-1904) 15 bəndlik “Qocalıq” rədifli müxəmməsində gözlərinin zəif görməsindən, bədəninin halsızlaşmasından həm təəssüf, həm də yumorla danışır. Qocalığa sanki bir insanmış kimi üz tutaraq, - gör məni nə günlərə qoydun, sən kimə yaxşılıq etmişən ki, - deyir.

XIX əsrdə çay və samovar Azərbaycan xalqının məişətinə əsaslı surətdə daxil olmağa başlayır. Bu dövrdə çayın, samovarın mədhindən, çay içmə mərasiminin təsvirindən ibarət şeirlərin, eləcə də, müxəmməslərin sayı artır. Salman Mümtazın “El şairləri” kitabında XIX əsrdə yazılmış, sağlam həyat tərzini, insanların çay

⁴⁹ Saqib, Haşım bəy. Divan / Haşım bəy Saqib. – Bakı: Nurlan, – 2009. – s.330.

süfrəsi arxasında ünsiyyət mədəniyyətini, səmimiyyəti təbliğ edən bir sıra belə şeirlərə (Mir Möhsün Nəvvabın “Samovarın tərif”, Mirzə Əhməd Sabirin “Samovar” şeiri, Molla Əhməd Faiz “Simavar” müxəmməsi) rast gəlirik.

Q.Zakirin “Dügi”, Ə. Qaracadiğinin “Plov” rədifli müxəmməsləri dövrün məişəti barədə daha ətraflı məlumat əldə etməyimizə kömək edir. M.İ.Qasir “Papiros” rədifli 6 bəndlik müxəmməsində zərərli vərdiş olan papiros çəkməyin sağlamlığa, maddi vəziyyətə ziyan vurduğunu inandırıcı nümunələrlə sübut edir, insanları bundan çəkinməyə çağırır.

XIX yüzillikdə müxəmməs janrı mövzu genişliyi, həyatın müxtəlif tərəflərini əhatə etməsi, forma yenilikləri baxımından daha da inkişaf etdi. İlk dəfə olaraq vətənpərvərlik ruhunda yazılmış müxəmməslər meydana çıxdı. Satirik mövzuda yazılmış XIX əsr müxəmməslərinin XX əsr şairlərimizin yaradıcılığına təsirini görmək mümkündür.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə **“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı”** adlanır. Fəslin **“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının mövzu əhatəsi. Vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər”** adlı ilk paragrafında XX yüzillikdə dünyada və Azərbaycanda baş verən qanlı, faciəli hadisələr ədəbiyyatda da əksini tapmışdır. Bu mürəkkəb, keşməkeşli dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri Azərbaycan xalqının milli özünüdərkinin, insanların siyasi şüurunun inkişafında bədi ədəbiyyatın rolunun əvvəlki əsrlərlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə artmasından ibarətdir. XX əsrdə Azərbaycanda bir neçə dəfə siyasi rejim dəyişsə də, əminliklə əsrin ədəbiyyatının bir bütöv prosesi təşkil etdiyini iddia edə bilərik. Hətta vulqar sosializmin tüğyan etdiyi 20-30-cu illərdə belə, ədəbiyyatımızda sələf-xələflik münasibətləri unudulmamışdır. Məlum olduğu kimi, poeziyada heca vəznində yazılan şeirlərin sayının daha da artdığı, sərbəst vəznin meydana çıxdığı sovet hakimiyyətinin ilk illərində əruz vəznində yazılan şeirlər ortadan çıxmadı, Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları Əli Nəzmi, Səməd Mənsur, Cəfər Cabbarlı, Məmməd Səid Ordubadi və bir sıra başqaları bu vəzndə müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərdə köhnəliyi, keçmişin qalıqlarını, təhsilin, qadın azadlığının

düşmənlərini pisləyir, yenilikçilik təmayüllərini alqışlayırdılar. Beləliklə, özü ilə ədəbiyyata yeni ab-hava, Avropa ədəbi prosesinin təsirini gətirən, ədəbiyyatımızın dünya ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissələrindən biri kimi təsdiq olunduğu XX əsrdə əruz vəznə və klassik poeziyanın janrları, o cümlədən müxəmməs yaşarılığını sübut etdi.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda meydana çıxan yeni forma axtarışları və mövzu dairəsinin genişlənməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Hüseyn Cavidin (1881-1941) 4 bəndlik “Bu gecə” adlı şeirinin ilk iki bəndi ənənədən fərqli olaraq ababb kimi qafiyələnən müxəmməsin sonrakı iki bəndi mürəbbədir. XX əsr poeziyamızda Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi kimi şairlərin yaradıcılığında da belə sərbəstliyə, bir şeirin daxilində iki janra məxsus xüsusiyyətlərin olmasına kifayət qədər rast gəlmək mümkündür ki, bunu da, fikrimizcə, həmin dövr poeziyamızın özəlliyi kimi nəzərdən keçirmək olar. Hətta klassik janrlarda yazan şairlər belə, dövrün tələbinə uyğun olaraq mövcud kanonlardan müəyyən qədər olsa da, kənara çıxmağı mümkün hesab edirdilər. Sabirin əksər müxəmməsləri hər bəndin axırında işlənən tərci beyti ilə başlanırdı. Sabirdən təsirlənən bir çox şairlər belə formalı müxəmməslər yazmışlar. XX yüzilliyin müxəmməsləri lirik-aşıqanə, vətənpərvərlik, ictimai-siyasi, fəlsəfi, dini və s. mövzulara həsr edilmişdir. Nəzərdən keçirilən dövrdə vətənin gözəlliklərinin vəsfinə, onun düşmənlərdən müdafiəsinə, torpaqlarımıza göz dikmiş erməni millətçilərinin xain niyyətlərinin ifşasına, doğma yurdun tərəqqisinə, onun inkişaf edərək digər məmləkətlərlə bir sırada durmasına mane olanların pislənməsinə, vətəni azad görmək istəyinə həsr edilən müxəmməslər yazılmışdır.

Tədqiqatçılar XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində siyasi fəallığın artdığını, bir sıra siyasi, milli təşkilatların yarandığını, milli qüvvələrin birləşməyə başladığını qeyd edirlər⁵⁰. Bütövlükdə Rusiya imperiyasında siyasi və milli qüvvələrin fəallığının artması müşahidə olunurdu. Bunu bir təhlükə kimi görən çar Rusiyası hakimiyyəti “Böyük Ermənistan” xülyası ilə

⁵⁰ Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 5. – 2001. – s.135-136.

yaşayan erməni millətçilərini silahlandıraraq ermənilər və azərbaycanlılar arasında ədavəti qızışdırdı. Qarabağda, Şuşada, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində çoxlu sayda insanların ölümünə, dağıntılara səbəb olmuş 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası baş verir. Azərbaycan ziyalıları, ədibləri bu faciəyə laqeyd qalmadılar. Əgər M.Ə.Sabir ilk dəfə 1905-ci ilin 1 iyulunda “Həyat” qəzetində çap edilmiş “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” adlı şeirində bir ölkənin vətəndaşları olan müsəlman və erməniləri sülhə çağırıb, ədavətin qızışmasında əsas günahkarın çar hakimiyyəti olduğuna işarə edirdisə, Mir Möhsün Nəvvab, Məmo bəy Məmai, Ricai, Şaiq, Şeyda kimi şairlər bu mövzuya həsr etdikləri şeirlərində əsas diqqəti ermənilərin məkrli məqsədlərinin ifşasına, onların fitnə-fəsadlarının qarşısını qəhrəmanlıqla alan övladlarının şücaətinin göstərilməsinə yönəlmişlər.

Məmo bəy Məmainin 21 bəndlik “Olsun” rədifli müxəmməsində həmin dövrdə Qarabağda cərəyan edən hadisələr təsvir edilir, bu faciənin günahkarları göstərilir. Erməni-müsəlman davasının bilavasitə şahidi olan Məmo bəyin bu əsərini tarixi bir sənəd kimi də qəbul etmək olar. 1918-ci ildə erməni millətçiləri Azərbaycanın bir çox yerlərində, o cümlədən Qarabağda, Şuşada vəhşiliklər törədən zaman vətənpərvərlik hünəri nümayiş etdirən qeyrətli ziyalı və şair “Müştəri” təxəllüslü Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin (1879-1956) “Bu nə gülüstandı, Tanrı ki, xəzandı növbaharı” misrası ilə başlanan 8 bəndlik müxəmməsində müəllif erməni-müsəlman davasından zərər çəkmiş, xarabazara çevrilmiş xalqı Azərbaycanın gözəl şəhəri Şuşanı düşmənlərdən azad etməyə çağırır.

XX əsr poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hadi “Amali-tərəqqi” adlı müxəmməsində bütün arzu və istəklərinin, fikir və əməllərinin vətən və millətlə bağlı olduğundan danışır. “El fəryadı” adlı müxəmməsində şair xoşbəxt gələcəyə çatmaq üçün xalqına, vətəninə azadlıq arzuladığını bəyan edir. “Bükayi-vətən”, “Bülbül” adlı və bir sıra digər müxəmməslərində Hadi vətəni, insan şəxsiyyətini sıxışdıran istibdada etirazını bildirir.

Dördüncü fəslin **“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai məzmunlu müxəmməslər”** adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki,

zəmanəsinin eybəcərliklərini, tərəqqini, maarifçiliyə, qadın azadlığına qarşı olanları, vətənin taleyinə laqəyd şəxsləri pisləyən dahi satirik Mirzə Ələkbər Sabir özünəməxsus şəkildə vətənpərvərlik məfkurəsinə xidmət edirdi. Böyük şair əsərlərinin məzmun və formasında yeniliklər, mətləbi daha təsirli, emosional çatdırmaq üçün müxəmməslərdə formal dəyişikliklər etmişdir. Mir Cəlal Paşayev haqlı olaraq yazır: *“Sabir klassik şeirinin qəlib şəkli almış köhnə, bayağı, çeynənmiş normalarını dağıtmış, şeirə yeni, müasirlikdən, canlı danışıqdan gələn bədii ifadə vasitələri gətirmişdir. Onun qoşması, müxəmməsi çox zaman özündən əvvəlkilərə oxşamır. Bu janrlar şairdə yeni məzmunla yanaşı yeni rəng, müasir şəkil almışdır”*⁵¹. M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sində 28 müxəmməs, 1 təxmis vardır. Bu şeirlər içində müxəmməsin klassik formasına rast gəlmirik. O, müxəmməsi-tərcibənd yazmış, son bənddə təxəllüsünü verməmişdir. Onun bir sıra müxəmməslərində sonuncu bənd beşlik şəklindədir. Bütün bunları şair sadəcə forma yeniliyi yaratmaq xatirinə deyil, fikri daha aydın, təsirli və emosional ifadə etmək məqsədi ilə tətbiq etmişdir. Digər janrlarda yazdığı şeirlərində olduğu kimi, müxəmməslərində də şair məzlum xalqı, fəhlə və əkinçiləri amansızcasına soyan bəy və xanları, nadanlığı ilə fəxr edən tərəqqi, yeni məktəb düşmənlərini, gənc qızlarla evlənmək həvəsinə düşən şorgöz kişiləri, uşaqbazları, övladına təhsil, tərbiyə vermək əvəzinə, onu cəhalətə sürükləyən valideynləri, xalqını düşünməyib öz rifahının, eyş-ışrətinin qeydinə qalan ziyalıları tənqid atəşinə tutmuşdur. Sabir müxəmməslərində İran şahının, mütləqiyyətin tərəfdarlarını tənqid və ifşa edir, İran inqilabı mücahidlərini, Səttar xan, Bağır xan və başqalarını alqışlayır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda müxəmməs janrının mövzu dairəsini genişləndirən, bu nəzm şəklində daha çox əsərlər yazan sənətkarlar içində Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Cəfər Cabbarlı, Əliğa Vahid və başqalarının adlarını çəkmək olar. Sovet hakimiyyətinin ilk

⁵¹ Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov. – Bakı: Maarif, – 1982. – s.134.

onilliklərində Məmməd Səid Ordubadi, İbrahim Tahir Musayev, Nəcəfqulu bəy Şeyda, Bayraməli Abbaszadə Hammal, Əliağa Vahid və başqaları bu janrdə əsərlər yazmaqda davam edirdilər. Qeyd edək ki, XX əsrdə qələmə alınmış müxəmməslərin çoxunda Sabirin təsirini görmək olar. XX əsrin sonlarında, müstəqillik illərində poeziyamızda müxəmməsə meyil artmış, Şahin Fazil, Həkim Qəni, Mail Əliyev, Ələmdar Mahir, Baba Pünhan, Kərim Sönməz Məşrutəsi, Kamil Sərbəndi, Ənvər Nəzərli, Mirsalam Müasir, Soltan Hüseynqulu oğlu, Arif Buzovnalı və başqaları müxəmməs və təxmislər yazmışlar.

Dördüncü fəslin **“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-aşıqanə və dini-fəlsəfi mövzulu müxəmməslərdə yeni ideyalar”** adlanan üçüncü paragrafında XX əsr Azərbaycan şairlərinin müxəmməs janrında yaratdıqları lirik-aşıqanə poeziyanın bir sıra dəyərli nümunələrindən bəhs edilir. Hüseyn Cavidin “Bu gecə” adlı şeirinin ilk iki bəndi ababb kimi qafiyələnən müxəmməs olduğu halda, son iki bəndi dörd misradan ibarətdir. Şairin “Neçin?” adlı altı bəndlik müxəmməsi bu nəzm şəklinin bütün formal tələblərinə cavab verir. XX əsrin 20-30-cu illərində parlaq istedadı ilə seçilən Mikayıl Müşfiqin (1908-1938) iki müxəmməsi (“Küləklər”, “Teleqraf telləri”) aşiqanə mövzuda olmasa da, lirik poeziyamızın dəyərli nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Nəcəfqulu bəy Şeydanın şeir toplusuna daxil olan altı müxəmməsdən dördü lirik-aşıqanə mövzuda yazılmışdır. Qarabağ ədəbi mühitinin yetirməsi, XX əsrin əvvəllərində bir sıra mətbuat orqanlarında şeirləri ilə çıxış etmiş İbrahim Tahir Musayevin müxəmməsləri bəzi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun bir sıra şeirlərində, o cümlədən müxəmməslərində sırayı oxucunun başa düşə bilmədiyi mürəkkəb ərəb-fars söz və ifadələrinə rast gəlirik. Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin əlyazmaları içində onun bir neçə lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməsinə rast gəlirik. Hacıağa Hacımin “Gördüm” rədifli altı bəndlik müxəmməsi Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun dilindən deyilən qəzələ nəzirə kimi yazılmışdır. Bir sıra şairlərimiz XX əsrin ortalarında və sonlarında klassik ənənəni lirik mövzuda müxəmməslər yazmaqda davam etdirmişlər (Ələmdar Mahir, Arif Buzovnalı, Əziz Pünhan, Ənvər Nəzərli, Sona Xəyal, Yusif Qulammirzə oğlu). XX əsrin ikinci yarısından, xüsusilə əsrin

sonlarına doğru poeziyamızda dini mövzuda yazılan şeirlərin artdığı müşahidə olunur. Yusif Qulammirzə oğlunun “Tovhid deyilir”, “Mühəmməd”, “Quran”, “Həzrət Əli haqqında”, “Fatimeyi-Zəhradır”, “Namaz”, “Cihad”, “Ölüm”, “Şeytan” adlı müxəmməsləri dini mövzuya həsr edilmişdir. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə XX əsrdə yazılan müxəmməslər mövzu dairəsinin daha da genişlənməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu yüzillikdə vətənpərvərlik, ictimai, fəlsəfi, dini mövzulu, dünyada baş verən hadisələrə həsr edilmiş müxəmməslərlə bərabər, ən müxtəlif mövzularda müxəmməslər yazılmışdır. Həkim Qəninin ayrı-ayrı şəxslərə həsr etdiyi müxəmməslərini nümunə gətirmək olar. XX əsr ədəbiyyatımızda təxmis yazan şairlərdən Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndəsi Məşədi Qara Əliyev Nobəri Füzulinin, demək olar ki, bütün qəzəllərinə təxmis yazmışdır. İbrahim Tahir Musayev Füzuli qəzəllərinə yazdığı təxmislərin bəndlərində şairin fikirlərinə, hiss və həyəcanlarına uyğun misralar yazmağa çalışmışdır. Onun Füzulidən təzmin etdiyi qəzəllərin bəzi misralarında təhriflərin olduğunu görürük. XX əsrdə meydana çıxan satirik təxmislər eyni mövzulu müxəmməslərlə səsləşməkdədir. Bu cür təxmis müəlliflərinin məharəti ondan ibarətdir ki, onlar lirik bir şeirin, məsələn, Füzuli qəzəlinin beytlərinə elə misralar əlavə edirlər ki, satirik şeir meydana çıxır.

Dissertasiya işinin **“Müxəmməs janrının və təxmislərin Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında rolu”** adlanan beşinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir. **“Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında müxəmməs və Azərbaycan şairlərinin əsərlərinə yazılan təxmislər”** adlı I paragrafda Azərbaycan müxəmməs şairlərinin yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatı kontekstində vahid ədəbi prosesin bir tərkib hissəsi kimi araşdırılır.

Farsdilli müxəmməs yazan ilk şairlər sırasında bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında qitə ustası kimi tanınan türk əsilli şair İbn Yəmin Tuğrayinin (1286-1368) adını çəkə bilərik.

Görkəmli İran şairləri Xacu Kirmani (1290-1338), dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin davamçılarından olan, XV-XVI əsrdə yaşayan Əhli Şirazi də müxəmməsləri ilə məşhurdur. Onun şeir divanına Hafizə nəzirə yazdığı 9 bəndlilik müxəmməsi ilə

yanaşı, 7 və 6 bəndlik iki lirik mütəxəssəs də daxildir.

Səfəvilər dövrünün görkəmli alimi, təriqət şeyxi və sufi şairi Şeyx Bəhayinin (1547-1621), Mirzə Uluqbəyin saray şairlərindən olan Xəyalı Buxarayinin qəzəlinə yazdığı 7 bəndlik təxmis də bu baxımdan diqqəti cəlb edir.⁵² Bundan başqa, XVII əsr şairi Vaiz Qəzvininin divanında bir, XVIII əsr şairi Xəlil Nəqşbəndinin divanında üç, XIX əsr şairi Səhab İsfahaninin divanında isə bir mütəxəssəsə rast gəlinir.

Osmanlı dövrü divan ədəbiyyatı şairi Yusuf Nabinin (1642-1712) şeir divanında iyirmiyədək təxmisə rast gəlinir. Bu təxmislər Şəms Təbrizi, Rumi, Hafiz, Cami, Feyzi, Səlimi, Şəfayi, Ürfi Şirazi, Saib Təbrizi, Kəlim, Nəziri, Şövkət, Meyli, Qərbi, Talib kimi şairlərin qəzəllərinə yazılmışdır. Nabinin ən çox təxmis yazdığı şair isə Cami, Rumi və Saib olmuşdur. Onun farsca divanında Mövlana Cəlaləddin Rumi qəzəllərinə iki, Saib Təbrizi qəzəllərinə üç təxmisi vardır.⁵³ Məlum olduğu kimi, Nəbi Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı olan, onun qəzəllərinə təxmislər yazan şairlərdəndir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli Nabinin çox yüksək dəyərləndirərək onu Füzulidən sonra Azərbaycan şairlərinə ən çox təsir etmiş sənətkar hesab etdiyini bildirmişdir: *“Molla Məhəmməd Bağdadidən sonra Azərbaycan şüəra və üdəbasına şüərayi-sələfdən artıq nüfuzu olanı Yusif Nəbi olubdur. Nəbi əfəndi türkcənin müqtədir və zor şairlərindən birisi hesab olunur”*.⁵⁴

Nabinin təsirləndiyi digər Azərbaycan şairi Saib Təbrizi (1601-1677) olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, ədəbiyyatda “hind üslubu”nun ustası olan Saib Təbrizinin “hikmət və zərbi-məsəl tərzii” qısa müddətdə Osmanlı şairləri arasında dəbə çevrilmiş, bu tərzdə yazanlardan ən çox istedad nümayiş etdirən Yusif Nəbi olmuşdur.⁵⁵

⁵² شیخ بهائی. کلیات اسعار و آثار فارسی شیخ بهائی. با کوشش و مقدمه سعید نفیسی. تهران، انتشارات 161 ص

⁵³ Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Qasımzadə – Bakı: Maarif, – 1974. – 488 s., s. 62-65.

⁵⁴ Yenə orada, s. 100.

⁵⁵ Kocatürk, V.M. Türk edebiyatı tarihi / V.M.Kocatürk. – Ankara: Edebiyat yayınevi, – 1964. – s. 208.

Hind üslubunun görkəmli nümayəndələrindən, əslində Orta Asiyanın Arlas Cığatay soyundan olan, Hindistanda doğulan Əbdülqadir Bidel (1644-1720) öz yaradıcılığında müxəmməs və təxmislərə geniş yer vermişdir. Onun irfani mövzuda qələmə aldığı nəzm və nəsr əsərləri Orta Asiya şairləri ilə yanaşı, fars, əfqan və urdu ədəbiyyatına da qüvvətli təsir göstərmişdir.⁵⁶

Bidelin divanında irili-xırdalı 8 müxəmməs yer almışdır. Bu müxəmməslərdən beşi 12, biri 11, ikisi 10 bənddən ibarətdir

Dövrünün tanınmış şairlərindən olan Əbdülhəqq Bitab da, Hind üslubu şairlərindən bir çoxunun, o cümlədən Bidelin və Saibin bir çox qəzəllərinə təxmislər bağlamışdır. Onun Saibin qəzəllərinə yazdığı təxmislər Saib Təbrizinin şeirlərinin həm Hindistan, həm də Orta Asiyada məşhur olduğunu göstərir

İran, Osmanlı və Orta Asiya şairləri ilə yanaşı, Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında da fars dilində yazılmış müxəmməslərə təsadüf edilir.

Görkəmli Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətəinin yeganə təxmisi farscadır. O, Hafizin şeir divanına daxil olan “Göləmə-nərges-e məst-e to tacdaranənd, xərab-e bade-ye ləl-e to huşyaranənd” beyti ilə başlayan qəzəlinə 6 bəndlik təxmislər yazmışdır.⁵⁷

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qarşılıqlı ədəbi əlaqələri özünü iki dildə qələmə alınan müxəmməs-müləmmələr şəklində də göstərir.

XV-XVI əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairi Nemətulla Kişvərinin on bənddən ibarət müxəmməs-müləmməsinin beş bəndi Azərbaycan türkcəsində, beş bəndi isə farca yazılmışdır. Kişvərinin “Könül” rədifli müxəmməsi eyni zamanda müləmmədir, iki dildə yazılmışdır.

V fəslin **“Azərbaycan şairlərinin Yaxın və Orta Şərq şairlərinin əsərlərinə yazdıqları təxmislər”** adlı II paragrafında Azərbaycan şairlərinin əsərlərində İran, Hindistan, Orta Asiyanın

⁵⁶ Ferhədi Revān, Abdülgəfūr. Mīrzā Abdülkādīr b. Abdilhālik Arlās. // – İstanbul: TDV İslām Ansiklopedisi. VI cilt, – 1992. – s. 134-135.

⁵⁷ Xətai. Külliyyatı / Xətai. Tərt. M.R.İsmayılzadə. – Tehran: Əlhuda, – 2004. – 534 s., s. 505-507

farsdilli söz sənətkarlarının təsiri məsələləri araşdırılır.

Qeyd edək ki, XIX yüzillikdə Ordubad və Naxçıvanda Ağarəhim Qüdsi Vənəndi, Hacıağa Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Əhməd ağa Şəmi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Məşədi Möhsün Saatsaz, Ağa Rəsul Əttar, Kərbəlayi Əliqulu Müznib, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Mirzə Mehdi Naxçıvani, Hüseyn Nadim Naxçıvani və başqa sənətkarlar yetişmişdir ki, onların əksəriyyəti “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvü olmuş, təxmislər yazaraq bu janrdə yazılan əsərlərin müsabiqəsini keçirmişlər. Onların əksəriyyəti fars dilini yaxşı bildiklərindən fars ədəbiyyatı nümunələrinə bir sıra nəzirə və təxmislər yazmışlar.

Belə sənətkarlardan biri olan Salik Ordubadi fars dili və ədəbiyyatını yaxşı mənimsəməklə yanaşı, ərəb və cığatay dillərini də bilmiş, bu dillərdə də qələmini sınaaraq dəyərli əsərlər yazmışdır. Salik Ordubadi yaradıcılığının tədqiqatçısı Əsgər Qədimov Ordubad və Naxçıvan şairlərindən bəhs edərkən yazır: *“Əncüməni-şüəra”nın bir sıra üzvləri farsca şairlərinin müəyyən qismini də Sədi və Hafiz kimi şairlərə nəzirə, bənzətmə və təzmin şəklində qələmə alırdılar. Məhəmməd Tağı Sidqi bəzən müasir mövzularda da qələmə aldığı farsca əsərlərində Hafizin və Sədinin yaradıcılığına söykənir, onlara təxmislər yazırdı”*⁵⁸.

Yuxarıda adları çəkilən şairlərin sırasında Hüsni təxəllüslü istedadlı şairi də yad etməyi lazım bilirik. Əvvəllər Bakıda yaşayan, sonralar Naxçıvana köçüb orada məskən salan bu şairin yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1920-ci illərə təsadüf edir. Hüsni fars dilini gözəl bildiyindən Sədi və Hafiz kimi şairlərin əsərlərini müasir oxucuya çatdırmaq məqsədi ilə onların yaradıcılığından tərcümələr etmişdir ki, bunlar da Azərbaycanda tərcümə ədəbiyyatını öyrənmək üçün maraqlı material verir. Hüsninin Sədi və Hafizdən başqa Nizami, Füzuli, Seyid Əzim Şirvani, Şəmi, Kəminə, Vəfai, Yusif Bakuvi, Növrəs və başqalarının qəzəllərinə yazdığı təxmislər bu şairin istedadını, eyni zamanda, fars dilinə dərinədən bələd olduğunu göstərməkdədir.

Azərbaycan şairlərinin Yaxın və Orta Şərq klassiklərinin

⁵⁸ Qədimov, Ə. Ordubadi Salik. Divan / Ə. Qədimov. – Təbriz: – 1379. – 1060 s.

əsərlərinə yazdıqları təxmislərin ayrıca bir iri həcmli tədqiqat əsərində araşdırılması Azərbaycanın ədəbi əlaqələr tarixinin öyrənilməsi üçün çoxsaylı materialların ortaya çıxarılmasına səbəb ola bilər.

XX əsrdə istiqlal şairi Məhəmməd Hədinin tərəqqipərvər İran şairi Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) “Təraneyi-zəfər” adlı şeirini farscadan tərcümə edərək onu 1909-cu ilin 25 fevralında “İttifaq” qəzetində çap etdirməsi Şərqi xalqları arasında ədəbi varilik ənənələrinin müasir dövrdə də davam etdiyini göstərir. On iki bənddən ibarət olan bu müxəmməs barədə qəzetdə belə bir qeyd vardır: “Nəsimi-şimal” cəridəyi-farsiyyədən tərcümə”. Məlum olduğu kimi, S.Ə.Gilaninin redaktorluğu ilə çıxan “Nəsimi-şimal” qəzeti İran inqilabı ideyalarını yayır, irticanı ifşa edirdi. S.Ə.Gilani M.Ə.Sabirin təsiri ilə şeirlər yazmış, onun bir sıra əsərlərini tərcümə edib “Nəsimi-şimal”ın səhifələrində nəşr etdirmişdir.

“Fars ədəbiyyatı ensiklopediyası” silsiləsinin beşinci cildində Qafqazda fars ədəbiyyatının tarixi, farsdilli Qafqaz şairlərinin əsərləri, Qafqazın mədəni irsindən də bəhs edilir. Burada Qasım bəy Zakir və Salik Ordubadi ilə yanaşı, Əndəlib Qaracadaği, Seyid Yəhya Nigari, Seyid Əzim Şirvani, Əliqulu Qəmküsarin də müxəmməs yazdıqları qeyd edilir.⁵⁹

Azərbaycan şairlərinin Hafiz, Sədi, Əttar, Rumi, Xəcu, Cami kimi şairlərdən təsirləndiyi kimi, İran şairlərinin də Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Bədr Şirvani, Nəsimi, Füzuli kimi böyük söz ustalarının yaradıcılığından bəhrələndiyini görürük.

Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının ortaq mədəni irsə sahib olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrə qədər davam edən klassik dövrünün ədəbi əlaqələr baxımından əsasən farsdilli poeziyadan təsirləndiyini, farsdilli şairlərin də Azərbaycan şairlərinin bədii yaradıcılığından bəhrələndiyini söyləyə bilərik.

Sədi, Hafiz, Caminin qəzəlləri Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərdiyi kimi, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli

دانشنامه ادب فارسی. ادب فارسی در قفقاز. // به سرپرستی حسن انوشه. در پنج جلد. جلد پنجم. 59. تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1382.

və Saib kimi qüdrətli şairlərin yaradıcılığı da həm farsdilli, həm də türkdilli şairlər üçün örnək olmuşdur.

“**Nəticə**” hissəsində dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir. Bu müddəaları aşağıdakı kimi təqdim edirik:

1. Ədəbiyyat tariximizdə ilk məlum müxəmməs olan Nəsir Bakuyinin Elxani hökmdarı Ulcaytu xana (1304-1316) həsr etdiyi on bir bəndlik müxəmməsi ilk anadilli bədii ədəbiyyat nümunələrimiz arasında Azərbaycanın, Bakı şəhərinin tarixi ilə bilavasitə bağlı olan yeganə əsər kimi böyük maraq kəsb edir. Nəvidən bir əsr öncə yaşayan N.Bakuyinin bu şeiri göstərir ki, bəzi tədqiqatçıların göstərdiyi kimi anadilli ədəbiyyatımızda müxəmməs janrında yazılan şeirlər böyük özbək şairinin təsiri ilə meydana çıxmamışdır;

2. Anadilli divanlarımızın formalaşmağa başladığı bir dövr olan XV əsrdə Azərbaycan şairləri arasında ən çox müxəmməs (8 müxəmməs) yazmış şairimiz Kişvəri anadilli poeziyamızda ilk müxəmməs-müləmmənin, müxəmməs formalı mərsiyənin müəllifi də olmuşdur;

3. XVI əsr Azərbaycan poeziyasından günümüzə çatan müxəmməs nümunələri sayca az olsa da (Xülqi, Füzuli, Məsihi, Yusif bəy Ustaclu, Heydəri Təbrizi və Qəribinin müxəmməs və təxmisləri), onlar həmin dövrdə cərəyan edən ədəbi prosesin inkişaf qanunauyğunluqlarını, sələf-xələflik münasibətlərini, türk xalqları arasındakı ədəbi əlaqələri bariz şəkildə əks etdirməkdədir. Dövrün müxəmməsçiliyinin ən görkəmli nümayəndəsi Füzulidir. Onun müxəmməsləri qəzəlləri, “Leyli və Məcnun” poeması qədər dərin təfəkkür və yüksək bədii istedad məhsuludur;

4. Son illərin tapıntıları XVII əsr anadilli poeziyamızda müxəmməs janrının inkişaf etdiyini göstərir. Əsrin Qövsi Təbrizi, Mürtəzaqulu xan Zəfər, Səfiqulu bəy Səfi, Məlik bəy Avcı, Kəsbi, Rövnəqi, Şükri kimi şairləri müxəmməs və təxmislər yazmışlar. Dövrün ən görkəmli şairlərindən biri olan Qövsi Təbrizinin anadilli divanına daxil olan beş müxəmməsində dünyəvi eşqin tərənnümü, real bir gözəlin vəsf edilməsi ilkin nəzərə çarpan cəhətlərdəndir. Bu müxəmməslərdəki dilin sadəliyi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə yaxınlıq XVIII əsrin qüdrətli şairi Molla Pənah Vaqifin əsərlərini xatırladır;

5. Ədəbiyyatımızda keçid dövrü sayılan XVIII əsrdə baş verən “janr yenidənqurması” prosesində müxəmməsin tətbiq sahələri genişlənir. XVIII əsrdə yaşamış Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Hüseyn xan Müştəq, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi görkəmli sənətkarların müxəmməs yazdıqları məlumdur. Aydın olur ki, XVIII yüzilliyin ən istedadlı sənətkarları yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq müxəmməsin ənənəvi qəliblərini canlandıraraq tərəvətləndirmiş, janrın imkanlarından məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə etmişlər. XVIII əsr poeziyasının ən səciyyəvi cəhətləri Vaqif yaradıcılığında kamillik həddinə çatmışdır. Vaqifin müxəmməsləri XVIII əsr ədəbiyyatımızda dünyəvilikə, realizmə doğru atılmış ən cəsarətli addımdır. Maraqlıdır ki, bu dövrdə digər oğuz türklərinin, xüsusilə də türkmənlərin poeziyasında, Abdulla Şahbəndə, Məxdimqulu Fəraqi, Şeydayi kimi şairlərin yardıcılığında da müxəmməs janrının əhəmiyyətinin artdığını, mövzu dairəsinin genişləndiyini görürük;

6. Müxəmməs XIX əsr poeziyamızda XVIII əsrdəkindən də daha geniş vüsətlə inkişaf etmişdir. Bu yüzillikdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Abdulla Canı oğlu, Baba bəy Şakir, Mustafa ağa Arif, Kazım ağa Salik, Əbdürrəhman ağa Şair, Seyid Əbülqasim Nəbati, Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Mirhəməzə Nigari, Sədi Sani Qarabaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Mucrim Kərim Vardani, Molla Qasım Zakir, Baba Bəy Şakir, Əndəlib Qaracadaği, Məhəmməd Xəlifə Aciz, Zikri Ərdəbili və bir çox başqa şairlər müxəmməs yazmışlar. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər meydana çıxır. Əbdürrəhman ağa Dilbaz oğlunun, Şəkili Osmanın Mirzə Baxış Nadimin tarixi mövzuda müxəmməs janrında yazdıqları mənzumələri bu dövrdə müxəmməsin realist səciyyə dəşədiyini göstərir. Dövrün müxəmməslərində məhəbbətin tərənnümü, cəmiyyətdəki nöqsanların tənqidi, satira, həmçinin yumor və incə gülüş də vardır. Müxəmməs fikrin bütün genişliyini, ibrətəməzliyini, xalqın məişətində baş verən dəyişiklikləri, müxtəlif konkret hadisə, əşya barədə düşüncələri ifadə etmək qüdrətini ortaya qoyur. Əsrin təxmisləri, əsasən, Füzuli qəzəllərinə yazılırdı;

7. İnkişafı boyu müxəmməsin müxtəlif formal dəyişikliklərə məruz qaldığını görürük. Mənbələrdə janrın müləmmə-müxəmməs, rədifli müxəmməs, müxəmməs-müstəzad, müxəmməs-tərcibənd, müxəmməs-tərkibənd və s. növlərinə rast gəlirik. XIX əsrdə müxəmməsin janrdaxili növləri meydana çıxır. Şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə cığalı müxəmməs, klassik poeziyanın təsiri ilə müxəmməs-bəhri-təvil yaranır;

8. XX yüzilliyin əvvəllərində Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur, Hüseyn Cavid, Əli Nəzmi kimi şairlərin yaradıcılığında müxəmməs şəklində yazılan dəyərli əsərlər meydana çıxır. Sabirin satirik mövzulu müxəmməslərində bir sıra forma dəyişikliklərinə rast gəlinir. Şair son bənddə təxəllüsünü vermir, onun müxəmməslərinin bütün bəndləri beş misradan ibarət deyil. Dövrün satirik müxəmməslərinin, demək olar ki, hamısı, Sabirin təsiri ilə yazılmışdır;

9. Orta əsrlərdən bəri Şərq poeziyasında geniş işlənməkdə olan müxəmməs şeir növünün həm Azərbaycan, həm də Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatı müstəvisində tədqiq edərək xalqlar arasında ədəbi bağların yaranmasında müxəmməsin müstəqil bir nəzm şəkli kimi müstəsna rol oynadığını bildiririk;

10. Müxəmməs janrının Yaxın və Orta Şərq ədəbi kontekstində araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanın müxəmməs şairləri Hafız Şirazi, Sədi Şirazi, Fəridəddin Əttar, Cəlaləddin Rumi, Xacu Kirmani, Əbdürrəhman Cami kimi şairlərin yaradıcılığından, klassik Şərq ədəbi ənənələrindən təsirlənmişlər;

11. İran, Qafqaz, Osmanlı, İraq, Hindistan, Orta Asiya, o cümlədən kürd, urdu, əfqan şairlərinin də müxəmməs və təxmisləri nəzərdən keçirilərkən onların Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Bədr Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Şah Qasim Ənvar, Məhəmməd Füzuli kimi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından bəhrələndiyi görünür;

12. Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında təxmis sənəti də geniş yayılmış, Azərbaycan şairlərinin, xüsusilə İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və Saib Təbrizinin qəzəlləri fars, tacik, özbək, osmanlı, kürd, urdu və əfqan şairləri arasında məşhur olmuş və təxmis edilmişdir. Bir çox şairlər, o cümlədən osmanlı şairi Yusuf

Nabi, özbək şairi Təbibî və digərləri Füzuli yaradıcılığına müraciət etmiş, onun qəzəllərinə nəzirə və təxmislər yazmışlar;

13. Klassik Şərq poeziyasının spesifik xüsusiyyətlərindən olan ənənə-varislik prinsipləri əsasında yaranmış müxəmməs-təxmis ədəbiyyatı Qafqaz, İran, Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Əfqanıstan, Hindistan şairləri arasında ədəbi əlaqələrin yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Kişvərinin özbək şairləri Lütfi və Nəvəinin, Osmanlı şairləri Əhməd Paşa və Karamanlı Nizaminin qəzəllərinə yazdığı təxmislər XV əsrdə Azərbaycan-özbək, Azərbaycan-Osmanlı ədəbi əlaqələrinin bariz təzahürüdür. XVI əsrdə Xülqi, Füzuli, Məsihi, Yusif bəy Ustaclu, Heydəri və Qəribi təxmis yazan sənətkarlardan olmuşdur;

14. Araşdırma nəticəsində Azərbaycan şairlərindən Şah İsmayıl Xətəinin, İmadəddin Nəsiminin, Mənsəbi Ağdaşının, Salik Ordubadinin, Seyid Əbülqasim Nəbatinin, Heyran xanım Dünbülünün, İsmayıl bəy Nakamın, Mir Möhsün Nəvvabın, Əndəlib Qaracadaği və başqalarının fars dilində müxəmməs və təxmislər yazdığı müəyyən edilmiş, əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir;

15. XX əsrin əvvəllərində Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur kimi şairlərin yaradıcılığında müxəmməs şəklində yazılan dəyərli əsərlər meydana çıxır. Sovet hakimiyyəti illərində Əli Nəzmi, Cəfər Cabbarlı, Bayraməli Abbaszadə, Həmmal, Məmməd Səid Ordubadi, Mikayıl Müşfiq, Əliəğa Vahid, Nəcəfqulu bəy Şeyda, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, İbrahim Tahir Musayev, əsrin II yarısında Həkim Qəni, Mail Əliyev, Şahin Fazil, Arif Buzovnalı, Ənvər Nəzərli, Yusif Qulammirzə oğlu, Soltan Hüseynqulu oğlu və başqalarının müxəmməs və təxmisləri diqqəti cəlb edir. Müxəmməs poetik forma olaraq bu gün də qələm sahibləri tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə
öz əksini tapmışdır:**

1. XVII əsr Azərbaycan poeziyasında müxəmməs janrı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 4, – s.251-258.
2. Səməd Mənsurun müxəmməsləri// – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 5, – s.455-462.
3. Mustafa ağa Şuxinin müxəmməsləri // “Şərqsünaslığın aktual problemləri”. Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materialları, – Bakı: – 2014. – s.176-178.
4. Ədəbiyyat tariximizdə ilk məlum anadilli müxəmməs // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 6, – s.404-412.
5. XVI əsr anadilli Azərbaycan poeziyasında müxəmməs janrı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 8, – s.355-368.
6. XVIII əsr oğuz türklərinin poeziyasında müxəmməs janrı // – Bakı: Təfəkkür, – 2015. № 1(7), – s.84-90.
7. XV əsrdə müxəmməs yazmış Azərbaycan şairləri barədə // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2015. № 2 (94), – s.176-179.
8. Kişvərinin müxəmməsləri // – Bakı: AMEA Xəbərləri, Humanitar Elmlər, – 2015. № 1, – s.42-48.
9. Naməlum müxəmməslər // – Bakı: Azərbaycan, – 2015. № 11, –s.186-190.
10. Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri barədə // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2015. № 3 (95), – s.249-254.
11. Nişat Şirvaninin müxəmməsləri // – Bakı: Təfəkkür, – 2015. № 3 (9), – s.92-98.
12. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan XVIII əsr Azərbaycan müxəmməsləri // – Bakı: Əlyazmalar yandır, – 2015. № 1, – s.13-19.
13. Ağ Məsih Şirvaninin müxəmməsləri // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, – 2016. XXVII cild, – s.137-144.
14. Məhcür Şirvaninin müxəmməsləri // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər. Fundamental, Humanitar və Təbiət Elmləri seriyası, – 2016. № 1, – s.108-111.

15. Baba bəy Şakirin müxəmməsləri // Interntional Youth Forum Integration Processes Of The World Science In The 21st Century. Book of Abstarcts. – Ganja: – 10-14 october, – 2016. – p.389-390.
16. Sədi Sani Qarabağının müxəmməsləri // – Bakı: AMEA Xəbərləri, Humanitar Elmlər, – 2016. № 2, – s.65-69.
17. Şəkili Nəbinin müxəmməsləri // – Bakı: Ədəbiyyat Məcmuəsi. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, – 2016. XXVIII cild, – s.103-110.
18. Füzuli və müasirlərinin müxəmməsləri barədə // – Bakı: Risalə, – 2016. № 12, – s.83-98.
19. Mirzə Baxış Nadimin müxəmməsləri // – Bakı: Mədəniyyət.az, – 2016. 12 (310), – s.82-84.
20. The formation and development of the Mukhammad genre in the Azerbaijani literature // International Journal of Humanities, Arts, Medicine and Sciences Journal, – 2017. Volume 5, İssue 02, – February, – p.157-165.
21. Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının yaranması və inkişafı // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər, – 2017. № 1, – s.113-120.
22. Mirzə Baxış Nadimin müxəmməsləri // Mədəni İrs. – 2017, iyun. №78, iyul. № 79. – s.10; s.4.
23. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər // – Bakı: BDU İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, – 2017. № 27, – iyul, – s.123-130.
24. Əndəlib Qaracadğının müxəmməsləri // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 2017. № 3(253) (iyul-sentyabr), – s.49-55.
25. Molla Qasım Zakirin müxəmməsləri // “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (“Z.Bünyadov qıraətləri”). Z.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 16-17 oktyabr, – 2017. – s.118.
26. XIX əsrdə yazılmış tarixi mövzulu müxəmməslər barədə // “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: – 29 noyabr, – 2017. – s.56-60.

27. Məhəmməd Hədinin müxəmməsləri // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXXI cild, – s.215-223.
28. Qasım bəy Zakirin müxəmməsləri // – Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2017. № 2 (5), – s.6-13.
29. Molla Pənah Vəqifin müxəmməsləri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi əsərlər, – 2017. № 2 (5), – s.15-30.
30. XVIII əsr Azərbaycan müxəmməslərinin özəl xüsusiyyətləri barədə // – Bakı: Təfəkkür, – 2017. № 1 (13), – s.107-109.
31. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı / – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 352 s.
32. Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı / – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 515 s.
33. Mir Möhsün Nəvvabın 1905-1906-cı il hadisələrinə həsr etdiyi müxəmməslər // “Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda” məruzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 24 aprel, – 2018. – s.51-58.
34. Жанр «мухаммас» в азербайджанской литературе XVIII века // Закарпатські філологічні студії, Ужгородський Національний Університет, – 2018. № 3. Випуск 3.Том 1. – с.142-145.
35. Kazım ağa Salikin müxəmməsləri // – Bakı: Mədəniyyət.az, – 2018. № 3 (319), may-iyun. – s.69-71.
36. XVIII əsr Azərbaycan müxəmməsçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2018. № 1 (6), – s.26-37.
37. Mirzə Ələkbər Sabirin müxəmməsləri // – Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2018. № 2 (7), – s.42-53
38. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrında yazılmış şeirlərin mövzu dairəsi // – Bakı: Risalə, – 2020. № 1 (18), – s.143-153
39. Стrophicеская форма мухаммас в азербайджанской лирике XX века // Неофилология, – 2020. Том 6, № 21, – с.76-84

Dissertasiyanın müdafiəsi 02 may 2025-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 53. AZ 1001.
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:04.03.2025

Kağız formatı: A5

Həcm: 97 117

Tiraj: 100